

Jolita Mulevičiūtė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Lietuvos muziejai ir Rusijos imperijos muziejinkystės strategijos

Straipsnyje pasirinktas netipiškas žvilgsnis į ankstyvąją Lietuvos muziejų istoriją. Užuoat, kaip įprasta, nagrinėjus Lietuvos elito iniciatyvas ir atskirų vietos kolekcijų raidą, susitelkiama ties klausimais: ar egzistavo tam tikra imperinė muziejinkystės politika, o jei taip, tai kaip ji kito, kaip veikė periferijos muziejų plėtrą ir kokie specifiniai jos ypatumai atsiskleidė vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte, apytikriai apėmusiame istorinės Lietuvos teritoriją. Tam tikslui vietoj Lietuvos muziejų tyrimuose vyraujančios kultūrinės atminties paradigmos pasiremiama Michelio Foucault iniciuotu galios diskursu, muziejų traktuojančiu kaip žinias, idėjas, vaizdinius gaminančią, bendruomeninius įsitikinimus bei emocijas formuojančią ir visuomenės valdyme dalyvaujančią instituciją.

Reikšminiai žodžiai: muziejai, centralizacija, regionalizmas, Šiaurės Vakarų kraštas, Rusijos imperija

Kontekstinių tyrimų link

Ankstyvoji Lietuvos muziejų raida, aprėpianti laikotarpį nuo Vilniaus universiteto rinkinių ir Dionizo Poškos Baublio iki pirmaisiais XX a. dešimtmečiais sukauptų lenkų ir lietuvių draugijų kolekcijų, domino daugelį mokslininkų. Į XIX a. muziejų tyrimus indėlį įnešė istorikai, archeologai, etnologai, menotyrininkai, aptarę institucijų steigimo ir veiklos peripetijas, nagrinėję muziejinkystės sričiai nusipelnusių asmenų biografijas ir konkrečių eksponatų likimus¹. Šios gausios istoriografijos

¹ Tarp daugybės specialistų, pastaruosius 30 metų kėlusius įvairius ankstyvosios Lietuvos muziejų istorijos klausimus, pirmiausia minėtinos Egidijaus Aleksandravičiaus, Žyginto Būčio, Redos Griškaitės, Henrykos Ilgiewicz, Nastazijos Keršytės, Prano Kulikausko, Laimos Laučkaitės, Natalijos Mizeriuk-Rotkiewicz, Sauliaus Pivoro, Andrzejaus Romanowskio, Gintauro Zabelos pavardės. Daugelio jų (lygiai kaip ir tarpukario bei sovietmečio autorių) indėlis į muziejinkystės tematiką jau ne kartą aptartas įvairiose istoriografijos apžvalgose ir specialiose recenzijose, todėl šiame straipsnyje nebus detaliai pristatomas. Atskirai paminėtinas baltarusių istoriko

centre iškyla didingos Vilniaus senienų muziejaus apybraižos ir dramatiška jo iniciatoriaus grafo Eustachijaus Tiškevičiaus (Eustachy Tyszkiewicz, 1814–1873) figūra. Pasakojimas apie pirmosios plačiąjai visuomenei atviros, krašto praeities paminklus kaupusios muziejinės įstaigos sukūrimą ir politinį sunaikinimą XIX a. muziejininkystės studijoms suteikė stiprių ideologinių akcentų. Jo dėka pirmųjų Lietuvos muziejų istorija išsiskleidė kaip kova prieš Rusijos valdžios represijas dėl teisės puoselėti autentišką istorinę atmintį ir savą, vietinę kultūrą². Tuo požiūriu ne kartą buvo gilintasi į intelektines ir organizacines pavienių istorinių Lietuvos veikėjų ir ištisų socialinių grupių pastangas. Tačiau už šios prieigos ribų liko kultūrinių Rusijos imperijos strategijų problematika. Carinės administracijos veiksmus traktuodami kaip bendrą destruktivią jėgą, tyrėjai nuosekliau nekėlė klausimo, ar egzistavo tam tikra imperinė *muziejų politika*, o jei taip, kaip ji kito, kaip veikė periferijos muziejų plėtrą įvairiais laikotarpiais ir kokie specifiniai jos ypatumai atsiskleidė vadinamąjį Šiaurės Vakarų kraštą sudariusiose šešiose gubernijose, puoselėjusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros tradicijas³. Kitaip tariant, specialistams rūpėjo ne tiek su muziejininkystės sritimi susijusios caro administratorių bei ideologų nuostatos, kiek vietinės šviesuomenės siekiai. Telkiantis į regioninius, daugiausia su Lietuvos elito iniciatyvomis

Aleksandro Gužalovskio disertacijos pagrindu parengtas veikalas (Гужаловский (2001)), kuriame pateikta itin išsamūs faktografinė medžiaga apie baltarusiškų žemių muziejų raidą ir kuris tapo vertingu šaltiniu rengiant šį straipsnį.

² Ryškiausias šios pozicijos pavyzdys – tarptautinės konferencijos pranešimų pagrindu parengtas straipsnių rinkinys, skirtas Vilniaus senienų muziejaus įkūrimo 150 metų sukakčiai. Žr.: *Kova dėl istorijos* (2015).

³ Pirmųjų Lietuvos muziejų steigimo vingius nagrinėjęs Ž. Būčys teigė, kad Rusijos imperijoje iki pat XIX a. vidurio muziejų tinklas formavosi stichiškai, be vieningos valstybinės paveldo globos strategijos, o vėliau viską iš esmės lėmė bendra – reakcinė arba liberalėjanti – caro valdžios politika (Būčys (2012), 58, 77). Beje, stichiškos muziejų raidos koncepcija būdinga ir XIX a. klausimus aptariančiai rusų istoriografijai, šioje srityje dažniausiai taip pat neįžvelgiančiai nuoseklesnės politinės linijos (*История музеев России*, (2016), 100). Kaip viena iš vyraujančio požiūrio išimčių laikytina Svetlanos Kasparinskajos nuomonė: nors ir pripažindama, kad iki 1914 m. valstybinė Rusijos muziejų politika iš dalies yra sąlyginė samprata, rusų mokslininkė vis dėlto ryžosi svarstyti oficialiųjų imperijos sluoksnių laikysenos įtaką muziejų raidai (Каспаринская (1991)).

susijusius faktus, ne tik sistemingiau nedetalizuota imperinės valdžios laikysena, bet ir palyginti nedaug gilintasi į vienalaikes muziejų patirtis kitose Europos šalyse. Žodžiu, į lokalius patriotinius gestus ir atskirų vietos muziejų kolekcijas nukreiptas istoriografijos modelis imperinio ir tarptautinio konteksto analizę jei ir ne ignoravo, tai bent jau nustūmė į antrąjį mokslinių diskusijų planą. Redukuodamas kontekstinį, lyginamąjį dėmenį, jis susiaurino galimybes įvertinti XIX a. Lietuvos muziejinkystės procesus⁴.

Šis straipsnis kaip tik ir skiriamas ne konkrečių muziejinių institucijų ir jų rinkinių raidai, o istoriografijoje nepakankamai aptartai imperinei muziejų politikai ir jos įtakai istorinės Lietuvos teritorijoje taikytoms muziejų praktikoms. Taigi čia įprastas tyrimo objektas tarsi apverčiamas kita puse. Tam tikslui susitelkiama į valstybinius, žinybinius ir visuomeninius muziejus, neaprėpiant už teisinio ir organizacinio valstybės reguliavimo lauko ribų funkcionavusių privačių kolekcijų.

Taip konstruojant mokslinį regratį, atliekama dar viena metodologinė pataisa. Vietoj Lietuvos muziejų tyrimuose vyraujančios kultūrinės atminties paradigmos, grindžiamos Jano Assmanno, Maurice'o Halbwachso, Pierre'o Norra bei kitų autorių išvalgomis, šiuokart remiamasi Michelio Foucault iniciuotu ir jo sekėjų išplėtotu galios diskursu. Čia, kaip ir „fukoistinėje“ perspektyvoje, muziejus traktuojamas kaip žinias, idėjas, vaizdinius gaminanti, bendruomeninius įsitikinimus bei emocijas formuojanti ir visuomenės valdyme dalyvaujanti institucija. Toks, tarytum visai nedidelis, žiūros rakurso pokytis leidžia į tiriamąjį akiratį įtraukti ne tik institucijas, kaupusias „senienas“, t. y. archeologijos, etnografijos, istorijos ir meno paminklus, bet ir tas, kurios rinko modernius artefaktus ar netgi gaminius, anuometiniu supratimu nepriskirtinus tradicinėms kultūros vertybėms. Taigi šiuo atveju muziejinės įstaigos rūšis nėra pirmaeilė svarbi – pro muziejų istorijos prizmę gerokai svarbiau aptarti kultūrinių Rusijos imperijos strategijų principus, lėmusius Lietuvos muziejinkystės raidą.

⁴ Į tautinio diskurso ribotumus ir būtinybę lokalius istorijos reiškinius analizuoti platesniame Rusijos imperijos procesų kontekste dėmesį atkreipė rusų istorikas Aleksejus Milleris: Miller (2004), 16–17. Šiuo klausimu plačiau žr.: Миллер (2008), 13–53.

Imperijos muziejus: neįgyvendintas projektas

Ilgasis XIX amžius tapo laikotarpiu, kai daugelyje šalių pradėjo klostytis ir buvo realizuota nacionalinio muziejaus idėja. Pažymėtina, kad Rusijos imperijoje ji suformuluota vėliau, t. y. tuomet, kai daug kur Europoje panašūs siekiai jau buvo tapę realybe⁵, be to, čia ją iškėlė ne etninio rusų elito atstovai, o grafo Nikolajaus Rumiancevo rateliui priklausę vokiečių kilmės istorikai Friedrichas von Adelungas (1768–1843) ir Burchardas Heinrichas von Wichmannas (1786–1822).

Leipcigo universiteto auklėtinis, Rusijos Imperatoriškosios mokslų akademijos narys-korespondentas, Štetine (Stettin, dabar Ščecinas, Lenkijos Respublika) gimęs ir 1794 m. su Romanovų imperija savo likimą susiejęs F. von Adelungas 1817 m. Sankt Peterburgo spaudoje pristatė valstybės praeitį, jos gamtos, kultūros ir ūkio objektus bei įvairiausių gyventojų buitį reprezentuosiančio rinkinio idėją⁶. Pasak sumanymo autorius, tokia institucija būtų naudinga nuo sunaikinimo gelbstint tūkstančius vertingų daiktų ir skleidžiant praktines žinias, o svarbiausia – ji padėtų pažinti imperiją ir pasitarnautų ugdant nuoširdžią visuomenės pagarbą savo neapėriamai tėvynei. Būsimas nacionalinis muziejus, kurio fondų pagrindu taptų monarcho donacijos ir privačių asmenų aukos, jungtų bibliotekas, meno, archeologijos, etnografijos, gamtos išteklių ir technikos prietaisų skyrius. Ypač svarbią didaktinę reikšmę F. von Adelungas teikė vadinamajam *Rusų panteonui*, kurį sudarytų skulptūros, paveiksai, graviūros ir piešiniai, vaizduojantys Rusijos valdovų, karvedžių, dvasininkų, valstybės tarnautojų portretus bei istorinių įvykių scenas. Ši kolekcija demonstruotų ne tik politinius, bet ir estetinius Rusijos laimėjimus. Čia valstybės ir meno pažangos liudijimai susilietų į vaizdų vienį,

⁵ XIX a. pradžioje, kai buvo paskelbti F. von Adelungo ir B. H. von Wichmanno projektai, nacionaliniai muziejai jau veikė arba buvo intensyviai kuriami Londone (įst. 1753), Stokholme (1792), Paryžiuje (1793), Hagoje (1798; 1808 perkeltas į Amsterdamą), Budapešte (1802), Kopenhagoje (1807), Prahoje (1818), Madride (1819).

⁶ Ф. П. Аделунг, Предложение об учреждении Рускаго Национальнаго Музея, *Сын Отечества*, 1817, Nr. XIV, p. 54–72. Straipsnyje remiamasi šaltinio publikacija leidinyje: *Музееведческая мысль в России XVIII–XX веков* (2010), 171–182.

teikiantį peno tiek dailės mylėtojams, tiek tiems, kurie domisi šlovinga imperijos praeitimi.

Vos po trejų metų panašų, tik labiau išplėtotą sumanymą pagarsino ir F. von Adelungo bendratautis B. H. von Wichmannas, kurį laiką ėjęs Kuršo gubernijos liaudies mokyklų direktoriaus, grafo N. Rumiancevo sekretoriaus ir bibliotekininko pareigas. Vokiškai parašytą projektą jis pirmiausia publikavo gimtojoje Rygoje ir tik paskui jo rusišką vertimą paskelbė Sankt Peterburge⁷. Kaip ir pirmtakas, B. H. von Wichmannas puoselėjo monumentalią nacionalinio muziejaus viziją, aprėpiančią ne tik visų įmanomų gamtos ir žmogaus kūrybos apraiškų prezentaciją, bet ir statistikos, mokslinių tyrimų, visuomenės informavimo, leidybos padalinius. Taigi naująją instituciją jis regėjo kaip kompleksinę mokslo, švietimo ir propagandos įstaigą, kurios rinkiniai turėjo tapti savotišku miniatiūriniu daugiatautės Romanovų valstybės modeliu, simbolizuojančiu šalies teritorinį vientisumą ir politinę jėgą.

F. von Adelungo ir B. H. von Wichmanno koncepcijos alsavo Apšvietos epochos dvasia. Jos pasižymėjo XVIII a. muziejų projektams būdingais bruožais: universalizmu, švietėjišku patosu ir progresyvistine valstybės raidos samprata. Istoriografijoje pabrėžiama, kad abiejų pasiūlymų tikslas buvo skatinti Rusijos gyventojų pasididžiavimą⁸. Pritariant šiai minčiai, galima pasakyti daugiau: abi idėjos gimė 1812 m. Rusijos armijos pergalės prieš Napoleono kariuomenę įkvėpto patriotizmo aplinkoje ir buvo projektuojamos būtent į šį politinio triumfo ir socialinio solidarumo vaizdinių persmelktą ankstyvojo rusų nacionalizmo diskursą.

Vis dėlto, nepaisant palankių aplinkybių, valstybės ir visuomenės vienybę teigianti nacionalinio muziejaus idėja taip ir liko neįgyvendinta. Tenka tik spėlioti, kokios buvo jos nesėkmės priežastys. Panašu, kad abu projektus realizuoti sutrukdė organizacines ir intelektines laikotarpio galimybes pranokę jų autorių užmojai. Kita vertus, F. von Adelungo ir B. H. von Wichmanno pasiūlymai nepragaišo veltui. Juos paskelbus,

⁷ Б. Г. Вихман, Российский Отечественный Музей, *Сын Отечества*, 1821, № XXXIII, p. 288–310. Straipsnyje remiamasi šaltinio publikacija leidinyje: *Музееведческая мысль в России XVIII–XX веков* (2010), 184–199.

⁸ Thomas (1998), 102.

daugelyje šalies regionų prasidėjo vietinių muziejų steigimo banga, kuriai įsibėgėjant ne sykį mėginta lokaliu mastu pakartoti vokiečių istorikų nubrėžtus uždavinius.

Regioninė muziejinkystė: Vilniaus senienų muziejaus atvejis

Istoriografijoje yra įsigalėjusi nuomonė, kad pirmasis viešas Rusijos imperijos provincijos muziejus buvo įsteigtas 1782 m. Irkutske. Atidarytas Irkutsko gubernatoriaus, iš Bohemijos žemių kilusio Franco Kličkos (František Mikoláš Ksaverius, 1730–1786/89) iniciatyva bei vietos pirklių lėšomis, jis jungė biblioteką ir gamtos objektų, techninių prietaisų, laivų modelių ekspoziciją. Tačiau dar senesniu reikėtų laikyti 1773 m. Rygos magistrato įsteigtą muziejų, kurio pagrindu tapo miestui testamentu atitekęs vietinio gydytojo, bibliofilo ir kolekcininko Nikolauso von Himselio (1726–1764) gamtos, archeologijos ir dailės vertybių rinkinys⁹.

Iki pat XIX a. pradžios muziejai Rusijos imperijoje plėtojosi vangiai. Tuo metu visoje šalyje veikė vos kelios platesnei publikai prieinamos stambesnės įstaigos: Kunstkamera (įst. 1716–1719) ir Rusijos carų dailės kolekcijas kaupęs Ermitažas (lankytojams ribotai atidarytas 1805) Sankt Peterburge, Ginklų rūmai (Оружейная палата; lankytojams atidaryti 1806) Maskvoje, Senienų muziejus Feodosijoje (įst. 1811). Labiau paplitusia muziejų atmaina laikytini švietimo ir mokslo tikslams tarnavę aukštųjų mokyklų kabinetai. Istorinėje Lietuvos teritorijoje jie funkcionavo nuo XVIII a. antros pusės kaip mokomieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiosios mokyklos, Polocko jėzuitų kolegijos ir Gardino medicinos akademijos vaizdinių priemonių rinkiniai¹⁰. Jų plėtotę paskatino švietimo uždaviniams neabejingo Aleksandro I politiniai sprendimai. 1803 02 05 monarcho įsaku Rusijos imperijos teritoriją suskirsčius į 6 švietimo apygardas, pradėtas formuoti jas kuruosiančių aukštųjų mokyklų tinklas. Šis teisinis aktas įgalino Vyriausiąją mokyklą reorganizuoti į Imperatoriškąjį Vilniaus universitetą. Tapęs Vilniaus švietimo apygardos centru, universitetas toliau gausino savo turtus: greta jau veikiančių

⁹ Žr.: *Art History of Latvia* (2019), 68–69.

¹⁰ Plačiau žr.: Kirkienė (2016), 109–167; Гужалоўскі (2001), 52–58.

fizikos, gamtos istorijos, architektūros, tapybos rinkinių čia buvo įsteigtos numizmatikos, skulptūros, grafikos, mechanikos kolekcijos. Universitetiniai kabinetai pasižymėjo kosmopolitiškumu (greta vietinių, juose kaupta daugybė kitų šalių gamtos objektų ir meno bei technikos artefaktų) ir ribotu prieinamumu (jie buvo skirti įvairių žinijos sričių specialistams ir būsimiems mokslininkams). Tačiau mokomųjų rinkinių klestėjimo laikas buvo trumpas. 1832 m. universitetą uždarius, o jo turtą perdavus kitoms Rusijos imperijos švietimo įstaigoms, Lietuvoje neliko nė vieno bent kiek reikšmingesnio neprivataus muziejaus.

Rusijos imperijoje regioninės muziejininkystės raida suintensyvėjo tik 3–4-ajame dešimtmetyje. Šis pokytis siejosi su augančiu susidomėjimu statistika, istoriniais, archeologiniais, etnografiniais, ūkio ir gamtos išteklių tyrimais, kurie savo ruožtu skatino rinkti ir analizuoti įvairius objektus, sudarinėti ir demonstruoti jų kolekcijas. Naujojo laikotarpio poreikius taikliai įvardijo Vilniaus universiteto auklėtinis, Maladėčinos apylinkėse (Minsko gubernija) gimęs Tomas Zanas (Tomasz Zan, 1796–1855). Dėl dalyvavimo Filomatų ir Filaretų draugijose 1823 m. nuteistas metams kalėti, o 1824-aisiais ištremtas į Priuralės miestą Orenburgą, jis užsiėmė naudingųjų iškasenų žvalgymu ir tenykščių tautų papročių tyrimais. Būtent T. Zanui buvo patikėta sudaryti 1830 m. prie vietinės karo mokyklos įsteigto Orenburgo muziejaus ekspoziciją. Ta proga jis parengė planą, kuriame aptarė ne tik naujosios įstaigos tikslus, bet ir Rusijos imperijos muziejininkystės plėtros perspektyvas¹¹.

Panašiai kaip F. von Adelungas ir B. H. von Wichmannas, T. Zanas propagavo universalus, įvairias žmogaus veiklos sritis kompleksiskai aprėpiančio rinkinio koncepciją. Tačiau, pripažindamas visos imperijos kultūrą, ūkį ir gamtą reprezentuojančios centrinės institucijos svarbą, jis drauge ragino provincijoje steigti analogiškas struktūras, kurios funkcionuotų kaip valstybės sostinėje veikiančio nacionalinio muziejaus padaliniai. Orenburgo ekspozicijos autorius imperijos muziejininkystės ateitį siejo su centralizuoto periferinių muziejų tinklo sukūrimu, nes, pasak jo,

¹¹ Tomas Zanas, О цели и способах содержания предполагаемого Музеума в Оренбурге, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB RS), f. 151–1101, l. 154–177v.

būtent provincijos muziejai yra tiesiogiai susiję su vietine aplinka, todėl gali tapti puikiais talkininkais tiriant regionų ypatumus. T. Zano įsitikinimu, tokie kultūros ir mokslo židiniai būtų naudingi tiek valdžios atstovams, tiek eiliniams žmonėms. Pirmiesiems muziejus patarnautų kaip priemonė jų politinei valiai įtvirtinti, antriesiems – žinioms semti, nes ne tik apsišvietėlis, bet ir paprastas artojas, amatininkas, pirklys ar darbininkas galėtų savo apskrities mieste pamatyti vienoje vietoje surinktus su kasdieniais gyventojų poreikiais glaudžiai susietus krašto daiktus. Ši patirtis sužadintų muziejaus lankytojų susidomėjimą naudingais dalykais ir taip prisidėtų ugdant jų intelektą, plečiant akiratį, keliant ekonominę gerovę¹².

Prognostinė T. Zano vizija netruko iš dalies išsipildyti. Pirmieji provincijos muziejai daugiausia kūrėsi intensyvių istorinių bei archeologinių tyrimų arba suaktyvėjusios ūkinės veiklos vietovėse. Be minėto Orenburgo, vietiniai židiniai buvo įkurti Odesoje (1825, 1840), Kerčėje (1826), Jekaterinburge (1834), Astrachanėje (1836), Kijeve, Archangelske (abu 1837). Šiame kontekste grafo E. Tiškevičiaus sumanymas Vilniuje įsteigti viešą muziejų priskirtinas ankstyviausioms iniciatyvoms, užsimez-gusioms ir realizuotoms dar iki didžiųjų 7-ojo dešimtmečio valstybės reformų laikotarpio.

Pirmasis planuojamos institucijos scenarijus buvo parengtas 1848 m. pradžioje¹³. Būsimą įstaigą E. Tiškevičius įvardijo kaip Provincijos muziejų, kuris kaupytų įvairius vertingus objektus, randamus Vilniaus, Gardino, Minsko ir Kauno gubernijose. Jį sudarytų biblioteka, gamtos pavyzdžių, istorijos paminklų ir ūkio mašinų modelių bei namų apyvokos reikmenų skyriai. Pasak E. Tiškevičiaus, nors Provincijos muziejaus sukūrimu ir išlaikymu pirmiausia rūpintųsi bajorija, į šį procesą turėtų įsijungti visi luomai. Be mokslo ir švietimo tikslų, projekto rengėjas ypač pabrėžė praktinę naujosios įstaigos paskirtį:

¹² Ten pat, l. 164–164v.

¹³ Žr.: Vilniaus provincijos muziejaus įstatų projektas, LMAVB RS, f. 31–1376; Grafo Eustachijaus Tiškevičiaus 1848 01 24 raštas Vilniaus generalgubernatoriui dėl Provincijos muziejaus įsteigimo, ten pat, f. 31–1377, l. 1–5.

Sistemiškai sutvarkytas ir mokslškai paaiškintas, tokių daiktų rinkinys ne tik taps svarbia priemone detalios čionykščio krašto gamtos turtų studijoms, bet ir galės atnešti žymią naudą ypač tuo atžvilgiu, kad pažadins gyventojų meilę savo gimtinės kūriniams, o kartu – rungtyniavimą platinant bei gerinant vietinę pramonę lygiai kaip ir tiriant savą istoriją, be to, padės įtikinti naująją kartą, kad mūsų žemės gaminiai nė kiek nenusileidžia svetimų kraštų produktams, tik jiems reikia geresnio apdorojimo.¹⁴

Universalia aprėptimi, švietėjišku įkarščiu, patriotinių nuostatų deklaracijomis ir praktinės naudos akcentavimu E. Tiškevičiaus siūlymai priminė ne tik F. von Adelungo, B. H. von Wichmanno ir T. Zano vizijas, bet ir 1775 m. Edukacinės komisijos nario Michało Mniszecho (1742–1806) Varšuvoje parengtus *Musaeum Polonicum* apmatius. Paskutinio Abiejų Tautų Respublikos valdovo Stanislovo Augusto Poniatovskio artimai aplinkai priklausęs M. Mniszechas pirmąjį viešą Lenkijos muziejų įsivaizdavo ne kaip gamtos retenybių ir meno šedevrų kolekciją, o kaip naudingų krašto daiktų (knygų, žemėlapių, raižinių, pramonės ir žemės ūkio mašinų modelių, optikos prietaisų, fizikos instrumentų, mineralų, augalų ir gyvūnų pavyzdžių) rinkinį. „Griebkimės pigesnių, greičiau, paprastesnių, bet naudą teikiančių priemonių. Apsiribokime Tėvynės teritorija, pažinkime savą Šalį, imkime gerbti jos turtus, išstirkime, ką [m]ums davė gamta. Tie išradimai turi atgaivinti mūsų smalsumą, stiprinti pastangas, kaitinti protus“, – jau prasidėjus valstybės žlugimui karštai įtikinėjo nacionalinio muziejaus idėjos autorius¹⁵.

M. Mniszecho sumanymui, panašiai kaip po kelių dešimtmečių F. von Adelungo ir B. H. von Wichmanno planams, nebuvo lemta tapti tikrove. Nepavyko įgyvendinti ir pirmojo Vilniaus muziejaus projekto. Nors E. Tiškevičiaus kreipimasis buvo pradėtas nagrinėti, valdininkų susirašinėjimas rezultatų nedavė. Vilniaus ir Kauno gubernatoriai nepritarė minčiai, kad Provincijos muziejus būtų išlaikomas iš vietinių dvarų mokesčių, ir pasiūlė jo steigimo klausimą atidėti ekonomiškai palankesniai

¹⁴ Ten pat, f. 31–1377, l. 2–2v.

¹⁵ [Michał Mniszech] ([1775?]), be paginacijos.

laikui¹⁶. Tačiau veikiausiai finansavimo problema nebuvo vienintelė kliūtis įsteigti kultūros ir mokslo centrą. Baudžiavinio žemės ūkio ir menkai išvystytos pramonės krašte į ekonominio gyvenimo pažangą nukreiptos, kūrybiško luomų bendradarbiavimo nuostata pagrįstos, visas žmogaus veiklos sferas aprėpiančios kolekcijos vizija turėjo atrodyti perdėm utopiška. Todėl nenuostabu, kad antrą sykį mėginant buvusioje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinėje įkurti viešą muziejinę įstaigą buvo pasirinkti kitokie prioritetai.

1855 m. ką tik į sostą įžengusio Aleksandro II laikinai patvirtinta ir 1856 m. atidaryta visuomeninė institucija ėgijo ne tik kitą – Vilniaus senienų muziejaus – pavadinimą, bet ir skirtingą struktūrą. Ūkio mašinų ir buities reikmenų ekspozicijai čia neliko vietos, o gamtos eksponatams teko antraeilės funkcijos. Šįkart svarbiausi tapo archeologijos, istorijos bei meno paminklų ir bibliotekos skyriai. Taigi vietoj gamtos ir technikos mokslų pakraipos muziejaus buvo sukurta į krašto praeities studijas orientuota įstaiga.

Tokių projekto įgyvendinimo posūkių lėmė bent dvi priežastys. Viena vertus, reikšmingos įtakos turėjo humanitariniai paties E. Tiškevičiaus interesai – jo dovanotos senienos sudarė muziejaus išteklių branduolį. Ne mažiau svarbios pasirodė ir vertybinės vietinio elito nuostatos. Mat viešos institucijos fondų plėtra priklausė nuo patriotiškai nusiteikusių bajorų aukų, o tarp šių vyravo archeologiniai krašto radiniai ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo objektai¹⁷.

Kaip tik pastarosios senienos, tarp kurių buvo daug prarasto valstybingumo simbolių ir pasipriešinimo kovų relikvijų, tapo dingstimi muziejų reformuoti. Reforma įgyvendinta kaip sudedamoji 1863–1864 m. sukilimo numalšinimą sekusių represijų dalis. Michailo Muravjovo įsakymu 1865 m. vasario 27 d. sudaryta komisija, muziejaus kūrėjus apkaltinusi nemoksliniu požiūriu ir politiniu angažavimusi, iš institucijos fondų išėmė daugelį Lietuvos ir Lenkijos paminklų. Didžioji dalis atrinktųjų vertybių po trejų metų Vilniaus švietimo apygardos lėšomis buvo išvežta

¹⁶ Vilniaus gubernatoriaus 1848 03 04 raštas Vilniaus generalgubernatoriui, LMAVB, f. 31–1377, l. 20–21.

¹⁷ Šia tema plačiau žr.: Mulevičiūtė (2005), 45–64.

ir perduota centriniams imperijos muziejams. Jų vietą užėmę nauji ekspoziciniai pasakojo jau kitos valstybės – Rusijos – istoriją.

Amžininkams Vilniaus senienų muziejaus pertvarka reiškė viena – bendromis krašto šviesuomenės pastangomis sukurto židinio sunaikinimą. Ši trauminė patirtis ilgam įsirėžė į vietos elito atmintį. Vilnius imtas laikyti nacionalinės kultūros turtams nesaugiu miestu. Nuogaštavimai dėl vertybių saugumo ne vieną Lietuvos praeities mylėtoją paskatino savo rinkinius išvežti iš gimtinės ir padovanoti Abiejų Tautų Respublikos relikvius kaupusiems Rappersvilio (Rapperswil, Šveicarija), Krokuvos, Lvovo, Poznanės, Varšuvos muziejams.

Centralizacija ar regionalizmas?

Istoriografai Vilniaus senienų muziejaus reorganizavimą linksta traktuoti kaip išskirtinį, radikalų išpuolį prieš Lietuvos paveldą. Tačiau turint omeny Rusijos muziejų politikos kontekstą, tąkart valdžios atstovų priimtas nutarimas vertybes nusavinti anaipol neatrodo išimtinis. Reikia pastebėti, kad nuo XIX a. vidurio įvairūs kultūros objektų ekspropriacijos planai imperinio elito svarstymuose išskildavo nuolat, jau nekalbant apie tai, kad šią strategiją mėginta (tiesa, nesėkmingai) įtvirtinti kaip vieną pagrindinių pertvarkyto vilniškio Senienų muziejaus veiklos principų¹⁸.

Nors universalus, visas visuomenės raiškos sritis reprezentuojančio Rusijos nacionalinio muziejaus, kaip svarbiausios simbolinės šalies kultūros institucijos, projektas taip ir neįgijo konkretaus pavidalo, muziejininkystės centralizavimo idėja neapmirė. 1852 08 30 caras pasirašė įsaką, reikalaujantį tiek informaciją apie archeologinius paminklus, tiek pačius šalyje aptinkamus radinius siųsti imperatoriškųjų rūmų ministrui¹⁹. 1866,

¹⁸ E. Tiškevičiaus globojamą įstaigą turėjusių pakeisti Vilniaus viešosios bibliotekos ir muziejaus 1866 m. statuto projekte buvo numatyta visus vakarinėse gubernijose randamus „lenkiškus“ ir „katalikiškus“ objektus persiųsti centrinėse Rusijos imperijos gubernijose veikiančioms muziejams arba kaupti plačiai visuomenei neprieinamame slaptajame skyriuje. Tačiau nei šis, nei joks kitas reglamento variantas taip ir nebuvo valdžios aprobuotas. Apie tai plačiau žr.: Mulevičiūtė (2017), 275–278.

¹⁹ Žr.: Byla dėl archeologinių radinių siuntimo centriniams Rusijos imperijos valdžios įstaigoms, 1853, Kauno regioninis valstybės archyvas (toliau – KRVA), f. I-49, ap. 1, b. 3044.

1882, 1884 ir 1886 m. šią direktyvą savo aplinkkraščiuose įsakmiai pakartojo senienų kontrolę perėmęs vidaus reikalų ministras²⁰. Tokį valdžios susirūpinimą kėlė nevaldoma įvairių archeologijos mėgėjų veikla. Mat XIX a. viduryje daugelyje imperijos vietovių pradėta masiškai vykdyti nesankcionuotus kasinėjimus, kurie neretai užsibaigdavo vertingų objektų sunaikinimu. Kai kuriose teritorijose, kaip, pavyzdžiui, Viatkos gubernijoje, lobių ieškojimas tapo plačiai praktikuojamu valstiečių verslu²¹. Ypač sudėtinga situacija susiklostė Krymo pusiasalio bei Kaukazo regionuose, kur suklestėjo juodoji senienų rinka. Taigi archeologijos srityje įsivyravusi anarchija tapo svarbia dingstimi, paskatinusia imperinės administracijos mėginimus paveldosaugą ir muziejinkystę pajungti centralizuotai priežiūrai.

Nepaisant pareigūnų pastangų, reikalai nesitaisė, todėl 9-ajame dešimtmetyje į kovą dėl paveldo kontrolės įsijungė Imperatoriškoji archeologijos komisija (įst. 1859). Ši mokslinė organizacija mėgino išsiryškinti itin plačius įgaliojimus. Komisija sau reikalavo išskirtinės teisės visoje šalyje sankcionuoti ir sekti archeologinius tyrimus²². Kartu ji siekė kur kas daugiau nei sutramdyti praeities relikto niokotojus. Ši ekspertų grupuotė primygtinai siūlė įtvirtinti centralizuotą, monopolistinį paveldotyros ir paveldosaugos modelį, teigdama, kad viskas, kas randama žemėje, jeigu tai nėra privati dvarų teritorija, priklauso valstybei ir turi būti persiunčiama Komisijai, kaip valstybės interesų atstovei. Negana to, bandyta pasėti nepasitikėjamą regionų šviesuomenės kompetencija, o kartu sumenkinti mokslines provincijos muziejų išgales:

Ne mažiau, o gal net nepalyginamai daugiau moksliniams interesams kenkia dabartinė suirutė, dėl kurios vertingi senovės daiktai pasmerkiami visiems blogai saugomų muziejų atsitiktinumams ir nemokšiškam neišmanėlių elgesiui. Tam, kad senienos galėtų patarnauti mokslui, būtinos dvi sąlygos: visiškas daiktų saugumas [...] ir jų prieinamumas – dvi sąlygos, kurias užtikrina tik valstybiniai muziejai, o ne privatūs ar visuomeniniai rinkiniai, [...]

²⁰ Apie archeologų veiklos kontrolę plačiau žr.: Imperatoriškosios archeologijos komisijos raštas imperatoriškųjų rūmų ministrui, [1888], Rusijos valstybinis istorijos archyvas (toliau – RVIA), f. 472, ap. 27 (410/1930), b. 36, l. 19–24.

²¹ Бердинских (2005), 152–158.

²² Žr.: Imperatoriškosios archeologijos komisijos pirmininko grafo Aleksejaus Bobrinskio 1888 05 05 raštas imperatoriškųjų rūmų ministrui, RVIA, ten pat, l. 12–17.

dažnai priklausomi nuo jokios atsakomybės neturinčio atskiro asmens savi-valės ar netgi kaprizo.²³

1889 03 11 caras patenkinio Imperatoriškosios archeologijos komisijos reikalavimus, suteikdamas jai išimtines teises vykdyti archeologinius kasinėjimus valstybinėse, bendruomeninėse ir bažnytinėse žemėse, išduoti tokių darbų leidimus kitiems juridiniams ir fiziniams asmenims, kontroliuoti tyrimų eigą ir kartu su Imperatoriškąja dailės akademija prižiūrėti paminklų restauravimą²⁴. Taip pat nutarta, kad visi mokslo požiūriu vertingiausi radiniai turi būti siunčiami Komisijai tam, kad ši senienas pateiktų aukščiausiai valdžiai, kuri kiekvienu atveju spręstų, kas yra tikslingiau: daiktus grąžinti į jų radimo vietą ar perduoti Sankt Peterburgo ir Maskvos muziejams.

Aukščiausiu lygiu priimtos nuostatos, skirtingai nei M. Muravjovo komisijos užmačios, neturėjo tiesioginio politinio tikslo. Jomis siekta sustabdyti istorijos bei meno paminklų naikinimą ir sukurti valstybinius paveldosaugos pagrindus²⁵. Panašūs procesai tuo pat metu plėtojosi daugelyje Europos šalių, brandinusių nacionalinio paveldo viziją ir sprendusių ideologinius, metodinius bei teisinius kultūros turtų apsaugos klausimus²⁶. Tačiau milžiniškoje multietninėje imperijoje, kuri XIX a. pabaigoje įžengė į audringos tautinių sąjūdžių plėtotės tarpsnį, vieno bendro nacionalinio paveldo idėja bei jos įgyvendinimo būdas, grįstas griežta pakraščių subordinacija metropoliniams centrams, įgijo politines pasekmes implikuojančią kolonialinę konotaciją. Ši idėja numatė strategijas, grėšiančias teisine regionų diskriminacija ir kultūriniu jų nuskurdinimu.

²³ Imperatoriškosios archeologijos komisijos raštas imperatoriškųjų rūmų ministrui, [1888], ten pat, l. 21v–22.

²⁴ Žr.: Imperatoriškųjų rūmų ministro 1889 03 11 raštas Imperatoriškajai archeologijos komisijai, ten pat, l. 31–32; Švietimo ministro 1889 04 08 aplinkraštis Vilniaus švietimo apygardos globėjui, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 567, ap. 11, b. 1007, l. 1.

²⁵ Pvz., išskirtiniais įgaliojimais disponuojanti Imperatoriškoji archeologijos komisija kartu su Vilniaus mokslo bičiulių draugija pasipriešino Trakų pusiasalio pilies ir dominikonų vienuolyno pastatų griovimui ir padėjo užkirsti kelią projektui, pagal kurį Vilniaus Pilies (Gedimino) kalne turėjo būti įrengtas vandentiekio bokštas.

²⁶ Apie Rusijos imperijos pastangas ir tarptautinį paveldosaugos kontekstą plačiau žr.: Pravilova (2014), 184–187.

Vis dėlto daliai rusų intelektualinio elito atstovų pasipriešinus, ne visos pavirtintos priemonės įsigaliojo praktikoje.

Pagrindine radikalios centralizacinės politikos oponente tapo Imperatoriškoji Maskvos archeologijos draugija (įst. 1864) ir jos pirmininkė grafienė Praskovja Uvarova (Прасковья Уварова, 1840–1924). Pagal veiklos mastus antro svarbiausio Rusijos archeologų susivienijimo vadovė priešinosi konkurentų diktatui ir reikalavo suvienodinti visų šiai mokslo šakai atstovaujančių organizacijų teises²⁷. Kartu ji stjo ginti provincijos muziejų autoriteto. Tekste, kurį parengė 1887 m. VII Rusijos archeologų suvažiavime perskaityto pranešimo pagrindu, P. Uvarova, panašiai kaip prieš pusę šimtmečio T. Zanas, įrodinėjo periferinių muziejinių institucijų svarbą:

Man regis, šioms [...] kolekcijoms lemta atlikti svarbiausią vaidmenį tiriant mūsų plačią tėvynę, o ypač – mūsų tolimus pakraščius; kad ir neprilygdamos sostinių muziejų turtams, paprastai šios kolekcijos lankytoji suteikia galimybę pažinti vietinę kultūrą su visomis jos įtakomis, kurias nuo seniausių laikų patyrė krašto gyventojai. Be to, už šiuos rinkinius atsakingi žmonės yra tokie turtinigi ir stiprūs savo atsidavimu reikalui, meile darbui, mokslui ir masių švietimui, kad tie muziejai tiesiog negali nepaveikti vietos gyventojų raidos, todėl jie turi būti ypatingai vertinami Rusijoje, kuri savo milžiniškose platybėse negali naudotis iki šiol tik sostinėse taikomais apšvietos būdais.²⁸

Puikiai suvokdama strateginę mokslo žinių reikšmę, P. Uvarova gynė regioninės muziejininkystės principus. Čia pat publikuotame provincijos muziejų reglamento projekte ji siūlė viešas vietos kolekcijas pripažinti visuomenine miesto, gubernijos arba srities, o tuo pačiu ir valstybės, t. y. nacionaline, nuosavybe²⁹. Pasak Imperatoriškosios Maskvos archeologijos draugijos pirmininkės, šiuos rinkinius jokiais aplinkybėmis neleistina iš savininko paimti ir perduoti arba perduoti kitai žinybai. Ypač reti ir vertingi radiniai išimtiniais atvejais gali būti perleidžiami centriniam Sankt Peterburgo ar Maskvos muziejams, tačiau tokia transakcija įmanoma

²⁷ Imperatoriškosios Maskvos archeologijos draugijos pirmininkės grafienės Praskovjos Uvarovos 1888 03 02 raštas švietimo ministrui, RVIA, f. 472, ap. 27 (410/1930), b. 36 (bylos priedas su atskira paginacija), l. 9–12v; Imperatoriškosios Maskvos archeologijos draugijos pirmininkės grafienės Praskovjos Uvarovos 1888 03 04 raštas vidaus reikalų ministrui, ten pat, l. 4–5.

²⁸ Уварова (1888), 14.

²⁹ Žr.: Ten pat, 23–26.

tik abipusio suinteresuotų šalių sutarimo ir piniginės kompensacijos pagrindu. Pasak susivienijimo vadovės, provincijos įstaigos, globojamos regiono valdžios ir mokslo draugijų, turėtų tapti svarbiais moksliniais židiniais, ne tik viešinančiais savo kolekcijas, bet ir organizuojančiais bei prižiūrinčiais lokalius tyrimus.

P. Uvarovos ir jos bendraminčių pastangos prisidėjo sužlugdant Imperatoriškosios archeologijos komisijos ketinimus paversti regioninius muziejus nereikšmingais, beteisiais kultūrinio lauko dalyviais. Nors Komisija įgijo monopolinę galią visoje šalies teritorijoje kontroliuoti archeologinius kasinėjimus, neribotam centro diktatui pajungti visas provincijos elitų iniciatyvas ir vietos šviesuomenės sukurtų muziejinių įstaigų veiklą jai taip ir nepavyko.

Kultūros vertybių eksproprijavimo problema pakartotinai iškilo 1909 ir 1916 m., tačiau jokių konkrečių nutarimų šiuo klausimu nebuvo priimta³⁰. Pagrindine kliūtimi oficialiai įteisinti valstybinį paveldo objektų perėmimą tapo privačios nuosavybės neliečiamumo samprata. Suvalstybinimo procedūros legitimacija būtų pareikalavusi iš pagrindų keisti visą teisinį šalies režimą, o žengti tokį radikalų žingsnį caro valdžia anaip tol nesirengė.

Muziejai – masėms

Rusijos imperijoje regionalizmo ideologija, kurios apraiškas galima įžvelgti grafienės P. Uvarovos argumentuose, plėtojosi polemizuodama su centralizacijos projektais. Vienas pirmųjų jos nuostatas konceptualizavo Sibire gimęs istorikas, etnografas ir publicistas Afanasijus Ščapovas (Афанасий Щапов, 1831–1876). 1860 m. tapęs (kaip netrukus paaiškėjo, trumpam) Kazanės universiteto Istorijos katedros profesoriumi, didžiulio pasisekimo sulaukusioje inauguracinėje paskaitoje jis griežtai kritikavo šalyje vyraujančią šio mokslo modelį, kuris, pasak jo, sričių saviraidos klausimus palieka nuošalyje, o į pirmą planą iškelia bendrus, įcentrinius valstybingumo procesus. A. Ščapovo nuomone, gyvybingiausi Rusijos raidos

³⁰ Žr.: Pravilova (2014), 183–184.

pradai yra ne valstybinis centralizmas, o regionalizmas (*областность*) ir liaudiškumas (*народность*), todėl jos istorija iš esmės yra nuolatinio teritorinio įvairių liaudies masių kūrimosi, įvairiopo etnografinės jų organizacijos, tarpusavio sąveikos, kovos, vienijimosi ir skirtingos politinės bei ekonominės regionų raidos istorija³¹. Federalizmo vizija persiėmęs A. Ščapovas ragino stiprinti imperijos sričių savivaldą, plėtoti regioninį švietimą ir vietos kultūrą.

Su regionalizmo pozicija rezonavo nuo 7-ojo dešimtmečio visoje imperijoje intensyviai sklidusios gimtinės pažinimo (*родиноведение*) idėjos. Rusų šviesuomenėje populiarėjanti mintis, kad persiimti imperiniu patriotizmu galima tik pažinus ir pamilus savo tiesioginę gimtąją aplinką, sukūrė sąlygas plėtoti įvairias kraštotyrynės veiklos formas. Paskutiniaus XIX a. dešimtmečiais išplitęs „mažosios tėvynės“ judėjimas³², be kita ko, aprėpė pažintinių ir patriotinių kelionių organizavimą, vietos gamtos ir kultūros paminklų registravimą, kolekcionavimą, tyrimus.

Poreforminiu periodu besiklostanti ideologinė terpė buvo palanki regionų muziejinkystės plėtrai. XIX a. 9-dešimtmetyje Romanovų valstybės pakraščiuose jau funkcionavo daugybė muziejų, priklausiusių universitetams, mokslo draugijoms, archeografinėms komisijoms, bendrojo lavinimo mokykloms, Stačiatikių Bažnyčiai, statistikos komitetams, gubernijoms, apskritims, žemietijoms (zemstvoms)³³. Muziejinių institucijų reikšmę nepaliaujamai didino ne tik mokslo ir propagandos tikslai, bet ir liaudies švietimo poreikiai. 1861 m. milijonams baudžiauninkų tapus laisvai samdomo darbo rinkos dalyviais, visu aštrumu iškilo jų profesinio rengimo ir integravimo į besikeičiančią šalies ekonomiką klausimai. Manyta, kad beraščiams ir mažaraščiams šviesti tradicinis „knyginis“, t. y. kalba ir raštu grįstas, lavinimas dėl jo abstraktumo ir apeliavimo į asmens intelektą yra nepakankamas, todėl jį būtina derinti su naujoviškais vaizdinio ugdymo metodais. Šiuo požiūriu muziejinės ekspozicijos, lankytojams siūlančios konkrečią vizualinę patirtį, atrodė esančios itin efektyvios. Aleksejus Chodnevas (Алексей Ходнев, 1818–1883), chemijos

³¹ Лучинский (1908), XXXI.

³² Apie „mažosios tėvynės“ judėjimą plačiau žr.: Тольц (2013), 78–85.

³³ Уварова (1888), 3.

mokslių profesorius ir įtakingos Imperatoriškosios laisvosios ekonominės draugijos sekretorius, 1862 m. susipažinęs su Londone neseniai atidarytu Pietų Kensingtono muziejumi, skirtu daugiausia amatininkams ir manufaktūrų bei fabrikų darbininkams, suskubo savo tėvynėje reklamuoti muziejinį švietimą kaip modernią liaudies profesionalizacijos priemonę³⁴. A. Chodnevo iškeltą idėją mėginta realizuoti 9-jame dešimtmetyje, kai 1882 m. prie Imperatoriškosios dailės akademijos buvo sudaryta speciali komisija, turėjusi prižiūrėti meninės pakraipos muziejų steigimą Rusijos imperijos regionuose³⁵. Šioji laikėsi nuomonės, kad įvairių rūšių dailės muziejai yra itin svarbūs ugdant estetinį masių skonį ir skleidžiant pramonei bei amatams reikalingas technines žinias, todėl juos reikia atidaryti visuose didesniuose provincijos miestuose, o prie jų įrengti specializuotas bibliotekas, piešimo klases ir dailės mokymo priemonių kabinetus³⁶.

Taigi XIX a. pabaigoje vienos ar kitos žmogaus veiklos srities „įmuziejinimas“ ėmė asocijuotis su jos branda, prestižu ir sėkmingos plėtos perspektyvomis. Tuo metu steigti dailės, pramonės, amatų, verslų, žemės ūkio, transporto, ryšių, kalnakasybos, medicinos bei kitokių pakraipų muziejai, turėję tapti simbolinėmis specializuotų žinių saugykloms ir korporatyvinės profesinės savimonės formavimo laboratorijoms. Daugelį dešimtmečių buvę visuomenės elito interesus tenkinančiomis mokslo šventovėmis, amžių sandūroje muziejai imti traktuoti kaip šviečiamosios paskirties įstaigos, privalančios atsiverti visų luomų žiūrovams.

Šiaurės Vakarų krašto muziejifikacija: pradžia ir kryptys

Dėl politinės įtampos istorinėse Lietuvos žemėse muziejų steigimo banga kilo vėliau nei daugelyje Rusijos imperijos regionų. Kurį laiką čia veikė vienintelė plačiai visuomenei atvira universalus kultūrinio pobūdžio

³⁴ Ходнев (1862).

³⁵ Žr. bylą: Dėl nuolatinių muziejų miestuose steigimo, 1882–1883, RVIA, f. 789, ap. 11 (1882 m.), b. 31.

³⁶ Minėta komisija savo darbą pradėjo svarstydamą galimybę įsteigti Charkovo dailės muziejų (atidarytas 1886). Jos veikla paskatino lūžį šios rūšies institucijų kūrimo praktikoje. Netrukus buvo įkurti dailės muziejai Kazanėje (1895), Žemutiniame Naugarde (1896), Penzoje (1897), Odesoje, Kijeve (abu 1899). Žr.: Каспаринская (1991), 60.

įstaiga – po M. Muravjovo komisijos sprendimų suvalstybintas ir į Vilniaus viešosios bibliotekos padalinį pertvarkytas Senienų muziejus.

Iniciatyvos steigti naujas institucijas pirmiausia imtasi mišrios etninės sudėties gubernijose, kuriose stačiatikių skaičius vyravo arba bent jau buvo santykinai didelis. Antai dar 1847 m. prie Gorkų (Mogiliavo gub.) Žemės ūkio instituto buvo įsteigtas mokomasis muziejus³⁷. 1867–1868 m. prie Minsko, Mogiliavo, Gardino ir Vitebsko gubernijų statistikos komitetų buvo suformuoti muziejiniai padaliniai, kuriuose pradėta kaupti krašto vertybes: vietinės gamtos objektus, archeologinius radinius, amatų ir pramonės dirbinius, liaudies meno pavyzdžius³⁸. Juridiškai šios struktūros buvo nevisateisės (neturėjo patvirtintų įstatų), be to, riboto lankymo (planuojantys savo vizitą privalėjo gauti statistikos komitetų vadovų leidimą) ir tik dvi iš jų (Vitebsko ir Mogiliavo kolekcijos) ilgainiui išsirutuliojo į visavertes viešas įstaigas.

Skirtingai nei baltarusiškose teritorijose, lietuviškose žemėse muziejifikacijos sąjūdis prasidėjo tik paskutiniame XIX a. dešimtmetyje ir iš pradžių buvo plėtojamas daugiausia rusų tarnautojų bei valdininkų pastangomis. Antai 1897 m. Kauno tvirtovės artilerijos papulkininkis, inžinierius Jevgenijus Golyškinas Kauno miesto valdybai perdavė savo paleontologijos radinių rinkinį, kuris tapo miesto muziejaus pagrindu³⁹. Iš pradžių ši privačiomis aukomis turtinama kolekcija funkcionavo be oficialios valdžios aprobacijos. Tik 1900 m. kreiptasi į Vilniaus švietimo apygardos globėją su prašymu patvirtinti muziejaus įstatus, tačiau dėl numatytų perdėm įvairių veiklų ir neapibrėžtos institucijos paskirties projektui nebuvo pritarta⁴⁰. Vietos kultūros židinių pavyko įteisinti tik 1905 m. kaip Kauno miesto moksliskai pramoninį muziejų⁴¹. Tai buvo XIX a. būdingo daugiašakio profilio institucija, kaupusi gamtos objektus, archeologijos vertybes, istorijos paminklus, dailės kūrinius, pramonės ir

³⁷ Žr.: Гужалоўскі (2001), 60–63.

³⁸ Žr.: Грабянчук (2009), 54–61.

³⁹ Juozapavičius (1968), 19–23.

⁴⁰ Žr.: Vilniaus švietimo apygardos globėjo 1900 11 26 rašto Vilniaus generalgubernatoriui juodraštis, LVIA, f. 567, ap. 1, b. 1221, l. 1–6.

⁴¹ Kauno miesto moksliskai-pramoninio muziejaus statusas (1905).

amatų pavyzdžius, kurios pavadinimas pabrėžė šimtmečių sandūroje ypač svarbią taikomąją muziejininkystės kryptį.

Gauti valdžios pritarimą pasisekdavo gerokai greičiau, kuriant imperijos ideologiją propaguojančias įstaigas. Tuo požiūriu bene geriausiai žinoma Grafo M. Muravjovo muziejaus istorija⁴². Šis savo laiku politiniuose Sankt Peterburgo sluoksniuose prieštarinai vertintas veikėjas XIX a. pabaigoje tarp rusų nacionalistų ir imperinių ideologų sulaukė didžiulio populiarumo. Vienas karščiausių jo darbų šlovintojų, generolas majoras, karo juristas, poetas, publicistas ir kolekcininkas Aleksandras Žirkevičius (Александр Жиркевич, 1857–1927), savo „herojų“ vaizdavo si kaip modernios mąstysenos ir tvirtos rankos valstybininką, Šiaurės Vakarų krašto gyventojus rūšiausių ne pagal luominę, konfesinę ar etninę priklausomybę, o pagal jų lojalumą imperijos interesams⁴³. Būtent A. Žirkevičius 1897 m. pasiūlė Vilniuje įsteigti M. Muravjovo muziejų⁴⁴. Jau kitais metais Vilniaus generalgubernatoriui gavus monarcho palaiminimą, pradėta komplektuoti naujosios institucijos fondus. Be caro pareigūnų, prie šios kampanijos prisidėjo reakcingiausioms kultūrinėms krašto jėgoms atstovavę nuo 1865 m. veikusios Šv. Dvasios brolijos aktyvistai ir 1900 m. įkurto Rusijos istorinio švietimo puoselėtojų draugijos imperatoriui Aleksandriui III atminti Vilniaus skyriaus nariai⁴⁵. Per keletą metų jie sugebėjo sukaupti nemažai 1863–1865 m. archyvinių dokumentų, ikonografinės medžiagos bei generalgubernatoriaus asmenį menančių relikvijų, kurios 1901 m. buvo priglautos vienoje iš Vilniaus senienų muziejaus salių, o 1904 m. perkeltos į nenaudojamas patalpas generalgubernatūros rūmų kordegardijos fligelyje⁴⁶.

A. Žirkevičiui priklausė ir kito – karinio – muziejaus idėjos autorystė. 1899 m. jo pastangomis prie Vilniaus karinio susirinkimo bibliotekos buvo sukurta muziejinė ekspozicija, kurios branduolį sudarė paties iniciatoriaus dovanoti Rusijos valdovų ir įžymių asmenų autografa, prancūzmečio

⁴² Žr.: Keršytė (2003), 81–82, 87; Ilgiewicz (2005), 252–275.

⁴³ Žr.: Жиркевич (1902).

⁴⁴ Русский [Жиркевич] (1897).

⁴⁵ Apie pastarosios grupuotės veiklą plačiau žr.: Ilgiewicz (2005), 231–251.

⁴⁶ Žr.: Белецкий ([1909]); Белецкий ([1910]).

dokumentai ir su Vilniaus karinės apygardos istorija susiję objektai. Greitai šį turta papildė kitos privačios aukos, tarp jų – senovinių ir modernių ginklų pavyzdžiai, medaliai, monetos, piešiniai ir graviūros. Be to, čia saugotas pulkininko N. Fišerio pagamintas maketas, vaizduojantis rusų armijos šturmuojamą turkų bastioną, taip pat neseniai mirusių Vilniaus generalgubernatoriaus Vitalijaus Trockio (Виталий Троцкий, 1835–1901) ir 1901 m. Vilniaus karinei apygardai vadovavusio infanterijos generolo Aleksandro Gurčino (Александр Гурчин, 1833–1902) mundurai⁴⁷.

Vilniaus karinio muziejaus atsiradimas anaip tol nebuvo atsitiktinis – jis siejosi su Romanovų imperijoje stiprėjusiomis kultūros militarizavimo tendencijomis. Kurstomas prisiminimų apie Tėvynės (1812), Krymo (1854–1856), Rusijos–Turkijos (1877–1878) karus, Vidurinės Azijos ir Kaukazo užkariavimus bei 1863–1864 m. Lenkijos ir Lietuvos sukilimo numalšinimą, militarizmas prasiskverbė į giliausius rusų mentaliteto klotus. Antai, pasak literatūros istorikės Olgos Majorovos, XIX a. 7-ajame dešimtmetyje karo vaizdiniai paveikė ne tik teminių rusų rašytojų kūrybos diapazoną, bet ir pačią kalbinę raišką, jos leksinę ir loginę sandarą⁴⁸. Literatūrologės nuomone, karas tapo esmine rusų saviidentifikacijos priemone ir susiejo tarytum sunkiai suderinamus dalykus – naciją ir imperiją.

Šiaurės Vakarų krašte pirmieji rusų karinės šlovės simboliai atsirado kaip pagarbos ženklai kovojusiems prieš Lenkijos ir Lietuvos sukilėlius: 1794 m. prie kelio iš Vilniaus į Ašmeną iškilęs paminklas pagerbė Vilniaus šturmo metu nukautą pulkininką Michailą Dejevą, o 1831 m. Panerių katalikų kapinėse įrengtas antkapis – nuo sukilėlių rankos kritusį štabskapitoną Jegorą Svečiną ir drauge su juo žuvusius 364 rusų kareivius⁴⁹. 1843 m. centrinėje Kauno aikštėje buvo iškilmingai atidengtas 1812 m. pergalę prieš Napoleono kariuomenę simbolizuojantis obeliskas, išlietas pagal tipinį italų kilmės architekto Antonio Adamini projektą⁵⁰. Militaristinio turinio monumentų statyba pagyvėjo nuo 7-ojo dešimtmečio vidurio,

⁴⁷ Виноградов (1908), 213–215.

⁴⁸ Маюрова (2010), 128.

⁴⁹ Древние здания и памятники старины (1902), 2, 7, 8.

⁵⁰ Žr.: Byla dėl iškilmingo 1812 m. karo paminklo atidengimo Kaune, 1843, KRVA, f. I-50, ap. 1, b. 201.

krašto administracijai susirūpinus 1863–1864 m. sukilimo sutriuškinimo memorializacija. 1865 m. Vilniuje, Šv. Jurgio prospekte ir Šv. Eufrosinijos stačiatikių kapinėse, buvo pašventintos sukilimo malšintojams skirtos Aleksandro Neviškio ir Šv. Jurgio koplyčios, o 1871 m. Dievo Motinos ėmimo į Dangų katedroje – memorialinės lentos „maištininkų“ nužudyties civiliams stačiatikių, katalikų ir judėjų tikybų gyventojams⁵¹. Ne kas kita kaip Rusijos karinės galios manifestacija buvo ir M. Muravjovo atminimą įamžinę objektai – 1898 m. prieš Vilniaus generalgubernatoriaus rūmus atidengtas „krašto tramdytojo“ paminklas bei tais pačiais metais įsteigtas jo memorialinis muziejus.

Šiame kontekste Vilniaus karinio susirinkimo rinkinys išsiskyrė žinybiniu pobūdžiu. Kaip daugelis panašių to meto muziejų, A. Žirkevičiaus inicijuota karininkų klubo kolekcija daugiausia buvo skirta savam, „vidiniam“ naudojimui. Teisinį pagrindą kurtis šioms įstaigoms suteikė 1884 09 15 caro patvirtintas vadinamųjų karininkų susirinkimų steigimo reglamentas⁵². XX a. pradžioje beveik kiekvienas pulkas arba karo mokykla jau turėjo savo šlovės ekspoziciją, sudarytą iš įvairių dokumentų, dienoraščių, prisiminimų, spaudos iškarpų, ikonografinės medžiagos, karinių regalijų, ginkluotės pavyzdžių, uniformų, dovanų, trofėjų⁵³. Pagal netikslius tyrimų duomenis Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Rusijos imperijoje funkcionavo apie 300 karinių kolekcijų, kurios sudarė beveik pusę visų 650 identifikuotų įvairios paskirties muziejų⁵⁴. Tokie rinkiniai turėjo ugdyti kolektyvinį karių mentalitetą, stiprinti jų patriotizmą, įkvėpti pasididžiavimo jausmą, kelti kovinę dvasią. Nors rusų kultūros istorikai šį reiškinį aiškina kaip stichišką, savanorišką sąjūdį, iš tiesų jis plėtojosi valdžios remiamas (šios rūšies muziejai subsidijuoti valstybės išdo išmokomis⁵⁵). Atsižvelgiant į minėtas aplinkybes, galima spėti, kad Vilniaus atvejis Lietuvos teritorijoje nebuvo vienintelis – veikiausiai daugelis

⁵¹ Apie pastarąjį su užmoju pradėtą, bet palyginti kukliu rezultatu pasibaigusį projektą plačiau žr.: Долбиллов (2017).

⁵² Панченко (2014), 93.

⁵³ Ильина, Кайгородцев (2006), 8.

⁵⁴ Каспаринская (1991), 76–77.

⁵⁵ Панченко (2014), 93–94.

vakarinėse gubernijose dislokuotų dalinių puoselėjo didesnes ar mažesnes memorialines kolekcijas⁵⁶.

Iš esmės specializuotas, žinybines funkcijas atliko ir šimtmečių sandūroje sparčiai kūręsi Stačiatikių Bažnyčios muziejai. Jų plitimą įvairiose imperijos vietovėse paskatino besiformuojanti archeologijos mokslo pakraipa – vadinamoji bažnytinė archeologija ir besiklostanti nacionalinio rusų paveldo samprata. XIX a. viduryje Rytų krikščionių liturginiai objektai imti traktuoti ne tik kaip religijos atributai, bet ir kaip tautinės rusų kultūros vertybės, kurias būtina išsaugoti ateities kartoms, jas renkant, restauruojant ir įmuziejinant⁵⁷. Be to, steigiant senienų saugykla arba lobynu (древлехранилище) vadintus stačiatikių dailės rinkinius mėginta įveikti permainų epochos iššūkius, kai visuomenės modernizacija, o drauge su ja plintanti vartotojiška kultūra, taip pat naujos vaizdų gamybos ir sklaidos technologijos ėmė kelti grėsmę kanoninėms bažnytinio meno formoms. Tiesa, Kriminalinis kodeksas už „vylingo“ pobūdžio ikonų ar kitų šventų atvaizdų gamybą ir platinimą numatė kaltininko areštą arba baudą iki 500 rub.⁵⁸ Tačiau panašu, kad minėta bausmė daugiausia galiojo popieriuje. Tai, kad ją apibrėžęs 336 straipsnis praktikoje neveikė, liudija Vilniaus gubernatoriaus 1900 08 24 slaptas aplinkraštis, įpareigojęs apskričių ispravnikus ir miesto policmeisterį imtis sankcijų prieš netinkamą prekybą ikonomis⁵⁹. Mat Švč. Sinodą pasiekusios žinios, kad stačiatikių šventųjų atvaizdais prekiaujama neleistinose vietose – galanterijos, žaislų, indų ir sendaikčių parduotuvėse, be to, pastarosiose aptinkama

⁵⁶ Nors duomenų apie vadinamųjų pulko šlovės muziejų steigimą rasti nepavyko, hipotezę dėl galimo jų egzistavimo paremtų žinios apie Lietuvoje praktikuotas kitas rusų karinės atminties formas. Antai Varėnos artilerijos lageryje buvo pastatytas paminklas rusų–turkų kare žuvusiems artileristams (1880) ir memorialinė kolona to paties karo herojui generolui Michailui Skobelevui (1886).

⁵⁷ Stačiatikių Bažnyčios kanonų teisė draudė liturginius reikmenis ir paveikslus parduoti ar perleisti pasauliečiams. Nusidėvėję ir sunykę šventinti daiktai būdavo sandėliuojami cerkvių zakristijose arba naikinami juos užkasant, metant į upę ar deginant. Klostantis paveldosaugos principams, tarp bažnytinių nuostatų ir pasaulietinių poreikių kilo aštrus konfliktas. Plačiau žr.: Pravilova (2014), 149–156.

⁵⁸ Уголовное уложение (1903), 71.

⁵⁹ Žr.: Byla dėl priemonių prieš prekybos šventomis stačiatikių ikonomis įstatymų pažeidimus, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 1618.

liturgijoje naudotų, t. y. šventintų, paveikslų. Pasak gubernatoriaus rašto, ikonų taip pat galima nusipirkti turguose, kur jos atgabenamos vežimais it malkos. Pasitaiko nemokšišškai nuteptų atvaizdų ant paprasto popieriaus, lentgalių ar tiesiog skiedrų. Šventieji neretai vaizduojami su šiuolaikiniais ordinais, laikantys pergamentų ritinius, kuriuose vietoj sakralinių ištarų „puikuojasi“ spaustuvių ar dirbtuvių reklamos.

Valstybinės religijos ir ją aptarnaujančios dailės padėtis Šiaurės Vakarų krašte buvo gerokai sudėtingesnė nei vidinėse imperijos teritorijose. Šiame regione ne tik valdžios persekiojama Katalikų Bažnyčia, bet ir caro administracijos proteguojama stačiatikybė susidūrė su rimtais išbandymais. Pastarajai teko kovoti su nuolat patiriama katalikybės įtaka. Rusų nacionalistai buvo priversti pripažinti teatrišką, vizualinę katalikiškų apeigų patrauklumą ir liaudžiai imponuojantį kunigų išsilavinimą. Neretas stačiatikis nepaisė konfesinių formalumų ir nevengė greta cerkvės lankytis bažnyčioje. Pastebėta, kad Rytų krikščionybę išpažįstantieji perka meniškai nutapytus, ryškiaspalvius Romos katalikų paveikslus ir juos kabina tiek savo namuose, tiek cerkvėse⁶⁰. Tikybas skiriančią ribą klibino ne tik tarpkonfesinė konkurencija, bet ir pačios stačiatikių bendruomenės pokyčiai: 1839 m. valdžiai likvidavus Unitų Bažnyčią ir privertus tūkstančius graikų apeigų katalikų pereiti į stačiatikybę, susiformavo, o po 1863–1864 m. sukilimo dėl antikatalikiškų caro administracijos represijų dar labiau pagausėjo prozelitų sluoksnius, kurio nariams būdinga neapibrėžta tapatybė tapo palankia terpe, skatinusia maldingumo formų hibridizaciją⁶¹.

Siekdama Šiaurės Vakarų krašte sustiprinti savo pozicijas, Stačiatikių Bažnyčia griebėsi kultūrinių iniciatyvų: 7-ajame dešimtmetyje remiama valdžios ėmė kurti parapijinių mokyklų tinklą, 9-ajame – rengti viešus

⁶⁰ Ten pat.

⁶¹ Antai Baltarusijos istoriografijoje pažymima, kad, unitus prijungus prie Stačiatikių Bažnyčios, baltarusiškose žemėse atsirado apie 1,5 milijono neofitų, kurių dauguma išsaugojo Romos katalikams būdingą pasaulėžiūrą, tikėjimo pobūdį, „lotyniškus“ papročius ir ritualus. Jie rebelankė katalikų šventoves, atlikinėjo išpažintį pas kunigus, o stačiatikių apeigų nesuprato ir cerkvėje meldavosi pašnibždomis lenkų kalba (Восович (2011), 68). 1863–1867 m. šį kontingentą papildė apie 75 000 naujų „atsivertėlių“, tarp kurių daugiausia būta valstiečių (Staliūnas (2009), 213–214).

religinius skaitymus ir pokalbius. Šimtmečiui baigiantis ji suaktyvino misijinę veiklą ir susirūpino vakarinių gubernijų stačiatikybės istorijos tyrimais. Į politiškai angažuotą kultūrinę kampaniją buvo įtraukti ir bažnytiniai muziejai, religinių tradicijų erozijos bei politinių išbandymų sąlygomis turėję tapti simbolinėmis institucijomis, plėtosiančiomis nuo 7-ojo dešimtmečio primygtinai puoselėjamą pasakojimą apie katalikų, unitų ir judėjų sunaikintą, išniekintą arba pasisavintą stačiatikių paveldą⁶². Tikėtasi, kad šie židiniai prisidės keliant Stačiatikių Bažnyčios autoritetą, palaikant konfesinį tapatumą, saugant ilgaamžius liturginio meno kanonus.

Pirmoji krikščionių ortodoksų vertybes Šiaurės Vakarų krašte kaupsi įstaiga buvo įkurta 1893 m. Vitebske. Įkandin jos 1897 m. įsteigti Mogiliavo, 1905 m. – Gardino, 1908 m. – Minsko bažnytinės archeologijos muziejai⁶³. Tais pačiais 1908-aisiais buvo patvirtintas ir 1909-aisiais atvertas Šv. Dvasios brolijos globojamas Lietuvos (Stačiatikių) arkivyskupijos lobynas Vilniuje⁶⁴.

Steigiant Vitebsko, Mogiliavo ir Vilniaus muziejus, svarbų vaidmenį suvaidino baltarusiškų žemių folkloro ir istorijos tyrėjas, liaudies mokyklų inspektorius Jevdokimas Romanovas (Евдоким Романов, 1855–1922). 1907 m. apsigyvenęs buvusioje LDK sostinėje, J. Romanovas tapo naujojo Vilniaus muziejaus fondų saugotoju ir pradėjo komplektuoti jam patikėtos įstaigos rinkinius. Arkivyskupijos lobynas turtintas daugiausia cerkvių, stačiatikių vienuolynų, taip pat administracinio ir kultūrinio rusų elito narių aukomis: jam dovanoti liturginiai spaudiniai, indai, drabužiai, ikonos, šventųjų relikvijos, smulkios devocionalijos, įvairūs atminimo ženklai, šventikų portretai, sakralinių pastatų vaizdai, kitos vertybės. Sprendžiant iš paskutinio publikuoto 1912 m. dovanų sąrašo, jo fondus sudarė ne mažiau kaip 640 vienetų, tarp kurių būta ir atsitiktinių objektų – archeologinių radinių, pasaulietinio turinio knygų⁶⁵. Vis dėlto panašu, kad ši nedidelė religinio paveldo saugykla viešajame Vilniaus

⁶² Замечательности Северо-Западного края (1868), 2–3.

⁶³ Plačiau žr.: Восович (2011), 72; Полякова (2014), 258–259.

⁶⁴ Žr.: Byla dėl Lietuvos arkivyskupijos lobyno steigimo Vilniuje, 1908 05 04 – 1908 08 02, LVIA, f. 378, ap. 116 (Bs 1908), b. 369.

⁶⁵ От Литовского Епархиального Древлехранилища (1914), 142–144.

gyvenime ryškesnio pėdsako nepaliko. Įkurta Rusijos imperijos žlugimo išvakarėse, ji nespėjo, o dėl daugeliui vietinių gyventojų svetimo turinio, taip pat dėl rinkinių tvarkybą išmanančių ir savo darbui pasišventusių specialistų stokos tiesiog nepajėgė tapti įtakinga kultūros įstaiga. Antai 1910–1911 m. J. Romanovui ėmusis naujų pareigų ir apleidus Vilnių, lobyno veikla apmirė. „Tavo kūdikis – muziejus aklinau uždarytas...“, – į Piotrkovą išvykusiam liaudies mokyklų inspektoriumi rašė jo kolega ir žemietis, Vilniaus archeografijos komisijos narys Dmitrijus Dovygala⁶⁶.

Tarp valstybės proteguojamų Šiaurės Vakarų krašto muziejų kur kas gausesnės ir gyvybingesnės buvo įvairios mokomosios kolekcijos. Pavyzdžiui, 1904–1905 m. buvo inicijuotas ir 1907 m. pradėjo veikti „policijos senienų muziejus“⁶⁷. Įsteigtas miesto policmeisterio pastangomis prie Vilniaus policijos mokyklos, jis kaupė ikiteisminių tyrimų metu konfiskuojamus daiktinius įkalčius: šaltuosius ginklus, nagaikas, visrakčius, netikrus pinigus, padirbtus antspaudus, jų gamybos įrangą.

Tarp šios rūšies kolekcijų vyravo vadinamieji mokyklų muziejai, veikę bendrojo lavinimo įstaigose ir mokytojų seminarijose. Daugelis jų nepraugo vaizdinių priemonių kabineto paskirties ir pasižymėjo vienoda sandara, aprėpiančia bibliotekos padalinį ir pamokose naudojamų žemėlapių, lentelių, diagramų, anatominių muliažų, gamtos objektų, braižybos įrankių, piešimo modelių, įvairiais spaudos būdais pagamintų paveikslų, fotografijų, skaidrių bei jų demonstravimo prietaisų rinkinį. Jie plito drauge su Rusijos imperijos bendrojo lavinimo sistemą reformavusia vaizdinio ugdymo ideologijos banga, įkandin 1901 m. patvirtinto ir 1903 m. Vilniuje atidaryto Pedagoginio muziejaus.

Pastaroji institucija buvo suformuota, sekant 1864 m. Sankt Peterburge įsteigto Vyriausiajai karo mokyklų valdybai priklausiusio Pedagoginio muziejaus pavyzdžiu. Rengiant įstatus, ji regėta kaip universalus, visas mokymo sritis reprezentuosiantis centras, apimsiantis bendrosios pedagogikos, tikybos, rusų kalbos ir literatūros, istorijos, geografijos

⁶⁶ Dmitrijaus Dovygalos 1910 12 12 laiškas iš Vilniaus Jevdokimui Romanovui, LVIA, f. 996, ap. 1, b. 13, l. 8.

⁶⁷ Žr.: Susirašinėjimas su apskričių ispravnikais dėl konfiskuotų daiktinių įrodymų perdavimo policijos muziejui, 1904–1905, LVIA, f. 420, ap. 2, b. 3113; Местная хроника (1907).

ir etnografijos, fizikos, chemijos, kosmografijos ir mechanikos, matematikos, gamtos mokslų, užsienio kalbų, grafinių menų, mokyklinės higienos ir fizinio auklėjimo, vaikų žaidimų, amatų ir technikos poskyrius. Tikėtasi, kad naujasis muziejus Vilniaus švietimo apygardos mokytojus supažindins su moderniausiomis pedagoginėmis priemonėmis ir literatūra. Teigta, kad savo veikla jis diegs pažangesnius žinių sklaidos metodus, didins mokymo proceso vaizdumą, gerins mokyklų darbuotojų profesinius įgūdžius, stiprins jų moralę⁶⁸.

Minėtas muziejus tapo sektinu modeliu visoms Vilniaus švietimo apygardos mokykloms, kuriose XX a. 1-ojo ir 2-ojo dešimtmečių sandūroje kilo tikras mokomųjų rinkinių komplektavimo bumas. Antai 1908–1911 m. Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkcija įsteigė 17 mokyklinių bibliotekų ir vaizdinių priemonių muziejų⁶⁹. 1909 m. visose Vitebsko gubernijos apskrityse prie 11 parapinių ir miesto mokyklų buvo suformuoti vienodi „muziejai“ su standartinėmis kolekcijomis⁷⁰. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse vaizdinių priemonių rinkiniais disponavo pradžios mokyklos daugelyje didesnių Šiaurės Vakarų krašto miestų. 1910 m. buvo atidarytas Pedagoginis muziejus prie Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkcijos. Nuo 1909–1910 m. analogiškos struktūros veikė prie Svisločės, Polocko, Maladečinos, Nesvyžiaus, Rogačevo mokytojų seminarijų ir Minsko moterų pedagoginių kursų⁷¹. Šie padaliniai tarnavo ne tik kaip mokymo priemonių ekspozicijos bei depozitoriumai, bet ir atliko profesinio tobulinimo centrų vaidmenį (rengė paskaitas švietimo sistemos darbuotojams), be to, kai kurie iš jų ėmėsi kraštotylinės veiklos (rinko vietos istorijos ir archeologijos paminklus bei gyventojų dirbinius).

Taigi galima teigti, kad šimtmečių sandūroje vakariniame imperijos pakraštyje muziejaus idėja jau buvo įgijusi platų pritaikymą. Drauge

⁶⁸ Žr.: Vilniaus švietimo apygardos pedagoginio muziejaus įstatų projekto aiškinamasis raštas [1900], RVIA, f. 733, ap. 195, b. 334, l. 12–15.

⁶⁹ Kauno gubernatoriaus Piotro Veriovkino ataskaitos už 1908–1911 m. juodraštis, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius, f. 19, b. 82, l. 14–14v.

⁷⁰ Ataskaita apie Vitebsko gubernijos Liaudies mokyklų direkcijai pavaldžių pradinėms mokykloms skirtų vaizdinių priemonių muziejų veiklą 1912 m., LVIA, f. 567, ap. 1, b. 2484, l. 26–26v.

⁷¹ Žr. bylą su Vilniaus švietimo apygardos pedagoginių muziejų ataskaitomis, LVIA, f. 567, ap. 1, b. 2484.

pažymėtina, kad tuo metu istorinės Lietuvos teritorijoje muziejininkystė plėtojosi kaip politiškai angažuotas, valstybės remiamas ir kontroliuojamas sąjūdis. Tačiau 1905 m. revoliucijos nulemtos liberalios reformos komplikavo provalstybiškų muziejų raidą.

Liberalizacijos laikotarpio iššūkiai, arba Kaip sukurti krašto muziejų?

Sumanymų sukurti valstybės remiamoms institucijoms alternatyvų, vietinių tautinių bendruomenių poreikius tenkinantį židinį ėmė rasti dar pirmaisiais XX a. metais. Antai šimtmečių sandūroje Juozapui Montvilai, Antanui Tiškevičiui bei kitiems lenkų kultūros atstovams kilo mintis tokį muziejų suformuoti prie Vilniaus miesto valdybos⁷². Specializuotų muziejinių rinkinių galimybė buvo numatyta ir kai kurių tuomet veikti pradėjusių privačių mokymo įstaigų bei organizacijų įstatuose⁷³. Tačiau realus visuomeninių muziejų kūrimas prasidėjo tik po to, kai 1906 03 04 caro valdžia paskelbė laikinąsias taisykles, leidžiančias steigti politinius ir profesinius susivienijimus. Jau kitais metais šių taisyklių pagrindu susibūrusios Lietuvių mokslo, Vilniaus mokslo bičiulių ir Vilniaus mokslo ir meno muziejaus draugijos suskubo sudarinėti tautiškai angažuotas kolekcijas. Tokie pokyčiai šokiravo vietinius rusų kultūros aktyvistus:

Atidarė (kol kas tik žodžiais) Dailės ir senienų muziejų ir prikalbėjo galybę dalykų. [Bus] apie 9 ar 10 skyrių, ir kiekvienas skyrius globojamas bei vadovaujamas atskiro pono. Įkūrė „Mokslo draugiją“, kurios tikslas – suteikti postūmį mokslui, „per paskutinius 40 metų numarintam iki 0“. Jų žodžiais tariant, žmonių, užsiimančių mokslu ir jį suprantančių, ne tik Vilniuje, bet ir visoje Rusijoje su žiburiu nerasi... ir jei ne lenkai, tai ne tik rusų mokslo, bet ir pačios Rusijos Europoje nebūtų. Susuko mat „Sakalo lizdą“, galima sakyti, ant gubernatoriaus namų stogo [...] ir atvirai rengia būsimosios lenkų armijos kadrus.⁷⁴

⁷² Aleksandro Žirkevičiaus dienoraščio 1900 05 08 įrašas, Valstybinio Levo Tolstojaus muziejaus Maskvoje Rankraščių skyrius (toliau VTMM RS), f. 22, КП 4594, inv. Nr. 826: 1899 11 12 – 1901 03 01, l. 38.

⁷³ Žr.: Vilniaus namudinės pramonės komiteto įstatai, 1904, LVIA, f. 378, ap. 110 (Bs 1902), b.109, l. 25; *Устав рисовальных классов* (1904), 4.

⁷⁴ Floriano Dobrianskio 1907 03 31 laiškas iš Vilniaus Aleksandrui Žirkevičiui, VTMM RS, inv. Nr. 62270.

Oficialiosios kultūros puoselėtojai liberalizacijos procesą suvokė kaip grėsmingą chaosą, primenantį 1863–1864 m. sukilimo išvakares. Tapo akivaizdu, kad, pasikeitus aplinkybėms, Šiaurės Vakarų krašte kurį laiką dominavę imperinės politikos įkvėpti muziejai vis labiau stumiami į viešojo gyvenimo paraštes. Kai po beveik penkerius metus trukusios profesinės tremties 1908-ųjų pavasarį grįžo į Vilnių ir išvydo Grafo M. Muravjovo muziejų, A. Žirkevičius liko priblokštas: sargas prapuolęs, durys ir langai atviri, daugelis vitrinų neužrakintos, salėse nė gyvos dvasios, kai kurie eksponatai dingę...⁷⁵ Ypač stebino tai, kad tuometinis Vilniaus generalgubernatorius ne tik apie jo rūmų kieme įsikūrusios įstaigos būklę nieko nežino, bet ir apskritai šioje „šventovėje“ nėra lankęsis⁷⁶.

Valdžios proteguojami muziejininkystės židiniai nuo pat savo susikūrimo kentė nuolatinę stoką. Jiems stigo kvalifikuotų darbuotojų, tinkamų patalpų, finansinių investicijų, galiausiai – elementaraus jų atsiradimą palaiminusių caro administratorių dėmesio. Bene daugiausia problemų kėlė jų negebėjimas sudominti vietines tautines bendruomenes. O štai 1907 m. įteisinti lietuvių ir lenkų sambūriai iškart sulaukė visuomenės paramos – jiems pradėjo plaukti privačios aukos. Negana to, vietos šviesuomenė ėmė ieškoti būdų, kaip suvienyti nacionaliniu pagrindu diferencijuotas iniciatyvas ir įsteigti bendrą regioninį kultūros centrą. Atnaujinus Vilniaus miesto muziejaus idėją, buvo parengtas ir 1910 m. aukščiausiajai valdžiai įteiktas būsimos institucijos įstatų projektas. Šis numatė mokslo ir estetikos tikslus derinančią dvidalę įstaigą: viename jos skyriuje ketinta kaupti objektus, susijusius su buvusios LDK sostinės ir Šiaurės Vakarų krašto istorija, buitimi, ūkiu ir gamta, kitame – čionykščio meno kūrinius⁷⁷. Planuota, kad naujojo municipalinio darinio fondus sudarys tiek nuosavas turtas, tiek visuomeninių organizacijų ir atskirų asmenų depozitai. Pabrėžta, kad visi suinventorizuoti daiktai priklausys miestui ir negalės būti nei parduoti, nei kam nors paaukoti. Vilniaus miesto valdyba

⁷⁵ Aleksandro Žirkevičiaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui Konstantinui Kršivickiui, [1908], LVIA, f. 439, ap. 1, b. 88, l. 71–71v.

⁷⁶ Aleksandro Žirkevičiaus dienoraščio 1908 05 27 įrašas, VTMM RS, f. 22, КП 4594, inv. Nr. 833; 1907 04 23 – 1909 01 07, l. 7v.

⁷⁷ Vilniaus miesto muziejaus įstatų projektas, [1910], RVIA, f. 789, ap. 13 (1909), b. 89, l. 28–29.

įsipareigojo muziejui suteikti atskirą pastatą ir skirti finansinį išlaikymą. Be to, pažymėta, kad institucijos kataloguose ir eksponatų anotacijose greta rusų pagal poreikį bus naudojamos vietinių tautinių bendruomenių ir užsienio kalbos.

Vilniaus miesto valdybos sumanymo įgyvendinti nepavyko (nors 1912 m. analogišką miesto muziejų leista įsteigti Minske⁷⁸). Nežiūrint to, vilniškio projekto autorių ir bendraminčių pastangos tarp imperinės kultūros skleidėjų sėjo nerimą. Imta ieškoti būdų, kaip provalstybiškus muziejus padaryti patrauklius įvairių tautybių žiūrovams. A. Žirkevičius buvo vienas pirmųjų, pasiūliusių naują muziejininkystės strategiją. Paragintas Maskvos Rumiancevo muziejaus fondų saugotojo Jurijaus Gotje (Юрий Готье, 1873–1943), dar 1907 ir 1908 m. sandūroje jis ėmė rūpintis, kad kadaise į centrinės Rusijos atminties institucijas išvežtos E. Tiškevičiaus globoto Vilniaus senienų muziejaus vertybės būtų sugrąžintos ir perduotos Grafo M. Muravjovo muziejui⁷⁹.

A. Žirkevičiaus planas netapo tikrove, tačiau jo ideologiniai principai buvo perimti. Vietoj M. Muravjovo laikais įdiegtos nuostatos naikinti „senų rusų žemių“ koncepcijai neparankius vakarinių gubernijų kultūros pėdsakus, po 1907 m. pirmenybę imta teikti šio regiono praeities ženklų pasisavinimui, juos integruojant į oficialųjį Rusijos istorijos naratyvą. Antai 1912 m. Grafo M. Muravjovo muziejaus vadovu tapęs Aleksandras Milovidovas (Александр Милович, 1864 – po 1933) sumanė šį imperinės politikos simbolį paversti krašto istorijai ir etnografijai skirta įstaiga, kurioje greta sukilimo malšintojui pašvęstos memorialinės ekspozicijos būtų pristatyti čionykščių rusų, baltarusių ir lietuvių kultūrų artefaktai⁸⁰. Apropriacijos technikomis nesibodėjo ir Lietuvos arkivyskupijos lobynas, greta stačiatikių kaupęs unitų ir katalikų religinius objektus ir taip demonstravęs skirtingą bažnytinio paveldo politiką nei toji, kuri

⁷⁸ Гужалоўскі (2001), 98–99.

⁷⁹ Aleksandro Žirkevičiaus 1908 06 06 raštas Vilniaus generalgubernatoriui Konstantinui Kršivickiui, LVIA, f. 439, ap. 1, b. 88, l. 58–58a. Apie muziejinių vertybių restitucijos planą dar žr.: Mulevičiūtė (2017).

⁸⁰ Apie A. Milovidovo ketinimą pertvarkyti Grafo M. Muravjovo muziejų plačiau žr.: Mulevičiūtė (2017), 288–289.

įsivyravo XIX a. 4-ajame dešimtmetyje, kai Lietuvos ir Vilniaus metroplito Juozapo Semaškos įsakymu unitų šventoves verčiant cerkvėmis Gardino, Minsko, Vilniaus ir Balstogės gubernijose buvo sunaikinta tūkstančiai graikų apeigų katalikų vertybių: liturginių indų, drabužių, mišiolų, vargonų, klausyklių, sakyklų, altorių įrangos⁸¹.

Rungiantis dėl visuomenės dėmesio, valdžios globotiniams teko ieškoti būdų, kaip atnaujinti senstančias ekspozicijas (sparčiai seno ne tik donacijų stokojančios istorinių vertybių kolekcijos, bet ir mokyklinių muziejų turtai). Pavyzdžiui, 1909 m. Vilniaus švietimo apygardos globėjas Imperatoriškosios dailės akademijos prašė Vilniaus senienų muziejui skirti keletą paveikslų, pageidautina, naujesniojo laikotarpio kūrinių, drauge primindamas, kad 1884 m. panaši dovana jau buvo gauta, o su ja – pažadas kasmet papildyti vilniškės institucijos rinkinius, kurio per 24 metus akademija taip ir neištesėjusi⁸².

Reikia pastebėti, kad naujų eksponatų stigo daugeliui Rusijos imperijos muziejinkystės centrų – priversti veikti finansinės dietos sąlygomis, jie nuolat žvalgėsi labdaringų rėmėjų. Pagalbą muziejams teikė įvairios visuomeninės organizacijos ir privatūs asmenys. Vis dėlto buvo aišku, kad šių pavienių iniciatyvų nepakanka, todėl reikalingas nuoseklesnis ir geriau koordinuotas veiksmų planas. Amžių sandūroje buvo iškelta idėja suformuoti mobilius muziejus, kurie galėtų pasiekti atokiausių šalies vietovių gyventojus, visų pirma – jaunimą. Jų pirmtaku tapo 1892 m. įkurtas ir po kelerių metų įteisintas Sankt Peterburgo kilnojamas mokyklinių priemonių muziejus⁸³. 1913 m. mintį apie kilnojamąsias kolekcijas perėmė Imperatoriškoji dailės akademija⁸⁴. Savo globotiniams ji išsiuntinėjo raštus, reikšdama nerimą dėl metų metais nesikeičiančių, todėl patrauklumą prarandančių provincijos rinkinių ir siūlydama sudaryti bendrą rezervinį fondą, kuris regionų įstaigoms leistų tarpusavyje periodiškai keistis tam

⁸¹ Киприанович (1894), 37, 40–41, 43.

⁸² Vilniaus švietimo apygardos globėjo 1909 01 27 raštas Imperatoriškajai dailės akademijai, RVIA, f. 789, ap. 13 (1909), b. 89, l. 3–3v.

⁸³ Новорусский (1911), 104.

⁸⁴ Imperatoriškosios dailės akademijos tarybos projekto 1914 01 14 juodraštis, RVIA, f. 789, ap. 13 (1909), ap. 13 (1913), b. 228, l. 12.

tikra vertybių dalimi ir taip padėtų spręsti ekspozicijų atnaujinimo problemą⁸⁵. Neabejotina, jog tai buvo toliaregiškas, strategiškai perspektyvus projektas, kuris būtų krašto muziejaus koncepciją esmingai pakoregavęs, tačiau šį imperinės kultūros politikos formuotojų sumanymą sužlugdė netrukus prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas.

Išvados

Rusijos imperijoje kaip ir kitose Europos šalyse muziejininkystė užsimezgė kaip elitinė ir kosmopolitinė (daugiatautės šviesuomenės kuriama ir išsilavinusiems sluoksniams skirta) mokslo bei kultūros sritis, kuri XIX a. bėgyje gravitavo masinių, demokratinių formų ir tautinio turinio link. Jos istorijoje galima išvelgti tam tikrus valstybinio reguliavimo požymius, leidžiančius į klausimą, ar egzistavo imperinė muziejų politika, atsakyti teigiamai. Svarbu pabrėžti, kad valstybė savo tikslams įgyvendinti naudojo ne tik centrinės valdžios aparatą ir regionų administracijos organus, bet ir monarcho bei jo šeimos globojamas kultūrinės institucijas, pirmiausia – Imperatoriškąją archeologijos komisiją ir Imperatoriškąją dailės akademiją, be to, direktyvinį valdymą derino su lojalių socialinių grupių iniciatyvos raiška.

Rusijos imperijoje muziejų tinklas plėtojosi veikiamas priešingų veiksmų – centralizacijos krypties ir regionalizmo tendencijų. XIX a. antroje pusėje imperijos kultūros politikams ir praktikams vis labiau perprantant muziejaus, kaip efektyvaus valstybės interesų realizavimo įrankio, reikšmę, muziejininkystės raida regionuose įgijo pagreitį. Istorinėse Lietuvos žemėse dėl įtemptos politinės situacijos šie procesai vėlavo – spartesnis muziejų kūrimas čia prasidėjo tik paskutiniame XIX a. dešimtmetyje ir vyko akylai kontroliuojant valdžiai. Tiesa, galima pastebėti, kad baltarusių dominuojamose teritorijose muziejifikacija buvo ankstyvesnė ir intensyvesnė nei tradiciškai lietuviškomis laikomose Vilniaus ir Kauno gubernijose. Keltina hipotezė, kad jos raidos netolygumus lėmė ne labiau liberalūs ar konservatyvūs pareigūnų principai, o valdžios požiūris

⁸⁵ Imperatoriškosios dailės akademijos 1914 09 18 raštas Vilniaus senienų muziejui, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 46, b. 208, l. 93.

į baltarusių etnosą, antroje XIX šimtmečio pusėje ir ypač XX a. pradžioje šiame regione tapusį pagrindiniu imperinių ideologų lūkesčių objektu ir rusinimo politikos taikiniu.

Šiaurės Vakarų krašte caro vietininkai protegavo muziejines įstaigas, šlovinančias administracinę ir karinę Rusijos imperijos galią, reprezentuojančias Stačiatikių Bažnyčią, talkinančias statistinių duomenų rinkimui, bendrajam ir profesiniam gyventojų lavinimui. Tačiau po 1905 m. revoliucijos ir ją sekusių liberalių reformų į muziejifikacijos procesus įsijungė nauji „žaidėjai“ – vietinės etninės bendruomenės. Šis kultūrinių jėgų persigrupavimas tapo iššūkiu provalstybiškoms įstaigoms, kurių autoritetas ir iki tol buvo menkas. Oficialiosios kultūros atstovai suskato ieškoti būdų, kaip sukurti vietos gyventojams aktualų krašto židinį, ir tam tikslui pasiūlyė kitataučių paveldo apropriacijos principus. Tačiau drauge su krašto tyrine kryptimi muziejinkystės lauke išryškėjo unifikacijos ir standartizacijos tendencijos. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse imperinės kultūros formuotojų iškelta kilnojamųjų rinkinių idėja numatė ne tik utilitarią, bet ir ideologinę perspektyvą: sėkmingo jos įgyvendinimo atveju būtų sukomplektuoti bendravalstybiniai vizualiniai ištekliai, potencialiai tinkami ugdyti imperinį žiūrovą. Tai buvo svarbus projektas, turint omeny, kad tuo pat metu savo kultūrinę regą standartizavo ir nedominuojančios tautinės grupės, pradėjusios sudarinėti savus simbolinius vaizdų archyvus ir kurti nacionalinius vaizdinius kanonus. Vis dėlto šį planą realizuoti pavyko tik ant Rusijos imperijos griuvėsių iškilusioje Sovietų Sąjungoje. Pasitelkusi Kultūros ministeriją, SSSR dailininkų sąjungą ir jos struktūrinį padalinį – SSSR dailės fondą bei metusi milžiniškas finansines investicijas, komunistinė valstybė ėmė taikyti kilnojamųjų parodų organizavimo ir aprobuotų kūrinių bei jų kopijų dovanojimo praktiką, energingai terpdamasi į sovietinių respublikų muziejų ir parodų salių veiklą.

Publikuoti šaltiniai

- Kauno miesto moksliskai-pramoninio muziejaus statutas*, Kaunas: Saliamono Banaičio spaustuvė, [1905].
- Белецкий А[лексей], *Отчет Комиссии по устройству Музея графа М. Н. Муравьева*, Вильна: [Комиссия по устройству Музея графа М. Н. Муравьева], [1909].
- Белецкий А[лексей], *Открытие музея графа М. Н. Муравьева*, [Вильна]: [с. п.], [1910].
- Виноградов А[лександр] А[лександрович], *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, в 2-х частях, второе издание, Вильна: Издание А. Д. Ицковича, 1908.
- Древние здания и памятники старины, а равно памятники новейшего времени, воздвигнутые и воздвигаемые в честь Высочайших и других Особ и в память разных событий по Виленской губернии*, Вильна: Губернская типография, 1902.
- Жиркевич А[лександр] В[ладимирович], *Свежо предание, а верится с трудом!*, Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина, 1902.
- Замечательности Северо-Западного края. Вып. I. Издание Виленского учебного округа*, Вильна: Печатня А. Г. Сыркина, 1868.
- Киприанович Г[ригорий], *Высокопреосвященный Иосиф Семашко, митрополит литовский и виленский. Очерк его жизни и деятельности по воссоединению западнорусских униатов с православною церковию в 1839 г.*, Вильна: Типография И. Блюмовича, 1894.
- Лучинский Г. А., Афанасий Прокофьевич Щапов. Биографический очерк, *Сочинения А. П. Щапова в трех томах*, т. 3, Санкт Петербург: Издание М. В. Пирожкова, 1908, р. I–СІХ.
- Местная хроника [По инициативе виленского полицмейстера...], *Виленский вестник*, 1907 04 27.
- Музееведческая мысль в России XVIII–XX веков: Сборник документов и материалов*, отв. редактор Э. А. Шулепова, Москва: Этерна, 2010.
- Новорусский В., Музеи и их образовательное значение. По анкетным данным, *В помощь семье и школе*, под общ. ред. Ф. Нечаева, Москва: Книгоиздательство „Польза“, 1911, р. 61–130.
- От Литовского Епархиального Древлехранилища, *Литовские епархиальные ведомости*, 1914 10 01, №19, р. 142–144.
- Русский [Александр Жиркевич], Письмо в редакцию, *Виленский вестник*, 1897 09 16.
- Уварова Прасковья, *Губернские или областные музеи*, Москва: Типография А. И. Мамонтова и Ко, 1888.
- Уголовное уложение*, Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903.

- Устав рисовальных классов, учрежденных И. С. Монвиллом в гор. Вильне, Вильна:* Типография Иосифа Завадзкого, 1904.
- Ходнев А[лексей], *Об устройстве музеев с целью народного образования и практической пользы*, Санкт-Петербург: Типография т-ва „Обществ. польза“, 1862.

Literatūra

- Art History of Latvia*, vol. 3, book 1, ed. by Eduards Kļaviņš, Riga: Institute of Art History of the Latvian Academy of Art, 2019.
- Būčys Žyngintas, *Senienos ir visuomenė: paveldo komunikacija XIX a. Lietuvoje*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012.
- Ilgiewicz Henryka, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.
- Juozapavičius P[ranas], *Iš pirmojo Kauno miesto muziejaus istorijos, Muziejai ir paminklai*, Vilnius, 1968, p. 19–23.
- Keršytė Nastazija, *Lietuvos muziejai iki 1940 metų*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003.
- Kirkienė Genutė, Universiteto muziejų (mokslo kabinetų) atsiradimas ir jų vertybių kaupimas, *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto turiai istorijos skersvėjuose (XVI–XXI amžiai)*, ats. red. Bronius Pšibilskis, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016, p. 109–167.
- Kova dėl istorijos: Vilniaus senienų muziejus (1855–1915)*, sud. Žyngintas Būčys, Reda Griškaitė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2015.
- Maierova Olga, *From the Shadow of Empire: Defining the Russian Nation through Cultural Mythology, 1855–1870*, Madison: University of Wisconsin Press, 2010.
- Miller Aleksei, Kalba, tapatybė ir lojalumas Rusijos imperijos valdžios politikoje, *Raidžių draudimo metai*, sud. Darius Staliūnas, Vilnius: LII leidykla, 2004, p. 15–26.
- [Mniszech Michał], *Mysli względem założenia Musaeum Polonicum*, s. l., s. n.: [1775?], be paginacijos. Prieiga per internetą <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/15733/edition/4417/content> [žiūrėta 2020 11 29].
- Mulevičiūtė Jolita, Uždrausti paminklai: Vilniaus senienų muziejaus reorganizavimas ir jo padariniai, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2003/2, 2005, p. 45–64.
- Mulevičiūtė Jolita, Politikos įkaitai, arba dar kartą apie Vilniaus senienų muziejaus rinkinių likimą, *Menotyra*, 2017, t. 24, Nr. 4, p. 274–296.
- Pravilova Ekaterina, *A Public Empire: Property and the Quest for the Common Good in Imperial Russia*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2014.
- Staliūnas Darius, *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*, Vilnius: LII leidykla, 2009.

- Thomas Kevin Tyner, Collecting the Fatherland: Early-nineteenth-century proposals for a Russian National Museum, *Imperial Russia: New Histories for the Empire*, ed. by Jane Burbank, David L. Ransel, Bloomington: Indiana University Press, 1998, p. 91–107.
- Бердинских Виктор, *История кладочислительства в России*, Москва: Захаров, 2005.
- Восович С[ергей] М[ихайлович], Основные тенденции и этапы развития культурно-просветительной деятельности русской православной церкви в Беларуси в 1861–1914 годах, *Вестник Полоцкого государственного университета: Серия А*, 2011, № 9, p. 68–75.
- Грабянчук І[гар] В[асільевіч], Музеі пры губерньскіх статыстычных камітэтах у Беларусі (другая палова XIX – пачатак XX ст.), *Вестник Полесского государственного университета. Серия общественных и гуманитарных наук*, 2009, № 1, p. 54–61.
- Гужалоўскі Аляксандр, *Нараджэньне беларускага музея*, Мінск: НАРБ, 2001.
- Долбилов Михаил, Город едва ли свой, но и не вовсе чуждый: Вильна в имперском и националистическом воображении русских (1860-е годы – начало XX века), *Новое литературное обозрение*, 2017, т. 2, № 144. Prieiga per internetą [https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/144_nlo_2_2017/article/12414/\[žiūrėta 2021 02 19\]](https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/144_nlo_2_2017/article/12414/[žiūrėta 2021 02 19]).
- Ильина Т[атьяна] Н[иколаевна], Кайгородцев А[лександр] Н[иколаевич], *Во имя доблести, добра и красоты*, Санкт-Петербург: Атлант, 2006.
- История музеев России*, сост. Т. Г. Гребенникова, Т. В. Тишкина, Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2016.
- Каспаринская Светлана, Музеи России и влияние государственной политики на их развитие (XVIII – нач. XX в.), *Музей и власть. Государственная политика в области музейного дела (XVIII–XX вв.)*, часть 1, ответственный редактор С. Каспаринская, Москва: Научно-исследовательский институт культуры, 1991.
- Миллер Алексей, *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*, Москва: Новое литературное обозрение, 2008.
- Панченко А. М., Полковые музеи русской армии: от офицерских библиотек к библиотекам музеев, *Вестник Томского государственного университета: Культурология и искусствоведение*, 2014, пг. 2 (14), p. 93–104.
- Полякова Е. А., Церковно-археологические учреждения России и их структурные подразделения во второй половине XIX – начале XX века, *Мир науки, культуры, образования*, 2014, № 5 (48), p. 258–259.
- Тольц Вера, *Собственный Восток России. Политика идентичности и востоковедение в позднимперский и раннесоветский период*, Москва: Новое литературное обозрение, 2013.

Jolita Mulevičiūtė

Lithuanian Museums and the Russian Imperial Museum Strategies

Summary

In the Russian Empire, museums were developed under the influence of centralist and regionalist tendencies. In the second half of the 19th century, as the imperial culture policymakers increasingly understood the importance of the museum as an effective tool for the realisation of state interests, the growth of provincial public collections gained momentum. However, the tense political climate delayed these processes in historical Lithuanian lands. They started only in the 1890s and proceeded under the close control of the tsarist authorities. The local functionaries promoted museums that glorified the administrative and military power of the Russian Empire, represented the Orthodox Church and assisted in the general education and vocational training of local population. However, after the revolution of 1905 and subsequent liberal reforms, the local ethnic communities got direct access to the processes of museification. This regrouping of cultural forces turned out to be a serious challenge for the state-protected institutions. Promoters of official culture began to look for ways to create a 'genuine' local museum capable of attracting the people of the Northwest Region. To strengthen the authority of pro-imperial institutions, they determined to adopt the method of the appropriation of foreign (i.e., non-Russian) heritage.

Simultaneously, along with the attempts to 'indigenise' the museum concept, tendencies to unify and standardise the curatorial practices emerged. On the eve of the First World War, the imperial culture policymakers put forward the idea of movable museums and itinerant exhibitions, which could circulate throughout the vast expanse of the country. The project implied not only a utilitarian goal but also an ideological perspective. If successfully implemented, it would assemble state-wide shared visual resources that were potentially suitable for educating the imperial spectator. It was an important undertaking, given that at the same time, non-dominant ethnic groups standardised their cultural vision by collecting their symbolic image archives and founding national visual canons. However, only the Soviet Union, which arose from the ruins of the Russian Empire, realised this plan. As a result, the new communist state began to widely apply the practice of travelling exhibitions in that way, forcefully intervening in the activity of the museums of the Soviet republics.

Keywords: museums, centralisation, regionalism, the Northwest Region, the Russian Empire.